



Fale Alea 'o Tonga



KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	3
'Aho	Pulelulu, 14 Fepueli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui



FALE ALEA ‘O TONGA

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 3/2024
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

**‘Aho: Pulelulu 14 Fepueli 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03		Me’a ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04		KOMITI KAKATO:
Fika 05	5.1	Lipooti Komiti & Lao Fakaangaanga: Fika 4/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Fakamo'oni 2023 [Lao Fika 10/2023]
Fika 06	6.1	Lipooti Komiti: Fika 3/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga fekau'aki mo e ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22
Fika 07	7.1	Fokotu’u Faka-Fale Alea: Fika 3/2023: Ke Fokotu’u ha Komiti Fili ke fakahoko ha talatalanoa mo e kakai fekau’aki mo e fili fakalukufua ‘o e kau Fakaafonganga ‘o e Kakai (Fakaafonganga Tongatapu 4)
Fika 08		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA’U & LIPOOTI ‘ATITA & LIPOOTI ‘A’AHI:

	8.1	Potungae Fakamaau'anga 2022/2023
	8.2	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2022/2023
	8.3	Potungae Toutai 2022/2023

1

	8.4	Potungae Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika 2022/2023
	8.5	Ngaahi Lipooti 'Atita 'o e Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea & Ngaahi 'Ofisi Fakavahenga, Fepueli 2021 – Sanuali 2023 (Vahenga 1 ki he 17)
	8.6	'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'a e Kakai 'oku Malohi mo Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023
	8.7	Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 14
	8.8	Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 16
	8.9	'Ofisi Palemia 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu fika 2</i>)
	8.10	Potungae Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	8.11	Potungae Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2022/2023 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	8.12	Potungae MEIDECC 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	8.13	Potungae MEIDECC 2022/2023
	8.14	Potungae Sitetisitika 'a Tonga 2021/2022
	8.15	Potungae Tamate Afi mo e Me'afakafokifa 'a Tonga 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
Fika 09		NGAAHI TU'UTU'UNI - FAKATATALI:
	9.1	Tu'utu'uni Fika 1/2024: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Ngaahi Kolo Matatahi) 2023
	9.2	Tu'utu'uni Fika 4/2024: Tu'utu'uni Lao ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2023
Fika 10		NGAUE KE LIPOOTI MEI HE KOMITI KAKATO KI FALE ALEA:

	10.1	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 1) ki he Fakamo'oni 2023 [Lao Fika 9/2023]. Tali mo e fakatonutonu
Fika 11		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 12		Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea 'o Tonga.....	9
Lotu	9
Ui 'o e Fale.....	9
Poaki.....	9
Me'a e Sea	10
Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga fekau'aki mo e lahi matemate 'uhila.....	10
'Asenita ngāue 'a e Fale	10
Tokanga ki he ma'u faito'o konatapu he Pangike Pulé 'oku 'ave holo he mitia fakasosiale	11
Tu'unga a'u ki ai ngāue kau polisi fekau'aki mo e faito'o konatapu ne ma'u he faka'osinga uike	12
Me'a e Sea Komiti.....	15
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Fakamo'oni 2023	15
Kole ke 'omai ki Fale Alea 'a e fo'i keisi 'o e hopo ne makatu'unga ai fa'u e Laó	16
Fokotu'u Tongatapu 7 ki he Sea Fale Alea 'oku lohiaki'i Pule'anga e Fale Alea.....	18
Fakatonutonu mei he Pule'anga ko e fa'u Laó fakataau ki he kupu 4 Konisitūtone ke tatau ki he taha kotoa.....	20
Tukuaki'i Tongatapu 7 kuo ne fakahoko anga ta'etaau 'i Fale Alea	22
Fokotu'u mohetolo atu hono alea'i Lao Fakatonutonu fika 2 ki he Lao Fakamo'oni 2023.....	26
Fakamahino Pule'anga kupu 126 'uhinga ia he 'ikai mo'ua ha taha 'i ha fakamo'oni pē 'i ha kaungā hia	27
Fakamahino Pule'anga 'uhinga 'a e fakatonutonu ki he kupu 26 e Lao ki he Fakamo'oni kae lava mo'ua ai ha taha faihia	27
Taumu'a Pule'anga ke fa'u e Lao ki he malu e nofo & lelei fakalukufua e fonua.....	27
Fiema'u ha fakamatala fakamo'oni poupou ke poupou'i fakamatala kaungā hia kae toki lava fakamo'ua'i e faka'iloa	30
Tokanga 'e lahi ange faingamalie ke fakamo'ua'i ha taha tonuhia he hū mai fakatonutonu kupu 126	31
'Ikai poupou'i fokotu'u Tongatapu 10 ke mohetolo atu hono alea'i Lao Fakaangaanga fika 9/2023	33
Fokotu'u ke tali Lipooti Komiti Lao fekau'aki mo e fakatonutonu fika 2 ki he Lao Fakamo'oni 2023	34
Tui 'Eua 11 mole fakamaau totonu 'i he taimi hala faitu'utu'uni Fakamaau'anga	35
Tokanga ki he tu'unga 'i ai tokotaha fai e fakamo'oni koe'uhi ko e mahu'inga ma'u fakamaau totonu	37
Taukave Pule'anga malava Fakamaau ke vakai'i mo sivilivi'i ngaahi fakamo'oni ke ma'u ai fakamaau totonu.....	39
Fokotu'u ke 'ave Lao Fakaangaanga fika 9/2023 ki he Sosaieti Lao 'a Tonga	40

Fakafoki Sosaieti Lao ‘a Tonga kau ‘i he Komiti Lao Pule’anga ko e fepaki mo e fatongia kau loea	40
Tokanga ki he fatongia mo e ngāue na’e tukuhifo ki he Komiti Lao e Fale Alea	40
Pāloti’i ‘o tali Lao Fakatonutonu Fika 2 Lao Fakamo’oni 2023 (Lao Fakaangaanga fika 9/2023) ...	45
Me’a ‘Eiki Sea Fale Alea	45
Lipooti ‘Atita ko eni ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngāue Pa’anga mo e Faipau ki he Lao	47
Tokanga Tongatapu 4 ki ha ngāue ‘a e Pule’anga kuo fai fekau’aki mo e ngaahi kupu fekaukau’aki	47
Tali Pule’anga ‘oku nau fakatokanga’i mo ngāue Pule’anga ki he lisi ‘oku fiema’u mai mei he ‘atita	49
Fakama’ala’ala Pule’anga ‘i he kupu 24 Konisitutone	49
Kamata faifatongia ‘Ofisi ki he ‘Omipatimeni ‘i Siulai ta’u ni	50
Tokanga ke fakamahino mei he Pule’anga taimi ‘e kamata ai nau ngāue ki he lisi fiema’u mei he ‘Atita	51
Lolotonga fai e ngāue ke sivilisi’i ngāue Fale Alea fakahoa ki he ngaahi Fale Alea fakatemokalati ‘i muli.....	51
Kole Tongatapu 4 ke ‘omai Pule’anga taimi foki mai ai Minisita Pa’anga fakamatala fekau’aki mo e lisi fiema’u mei he ‘Atita	53
Kole ki he Pule’anga ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai patiseti ki he tanu hala ngaahi vāhenga filí.....	56
Tali Pule’anga fekau’aki mo e polokalama tanu ko e ‘isiu mahu’inga ki he kakai	56
Vahevahe patiseti tanu hala ‘oku fai fakatatau ki he lahi e hala he ngaahi feitu’u	57
Tali Pule’anga fekau’aki mo e polokalama tanu hala kau ai ongo Niua	60
Tali pe ke ‘afua kae tanu hala vahenga Tongatapu 4	61
Vave ni mai hoko atu ngāue tanu hala ‘i Niuatopotapu	62
Tokanga ki he mafai lahi ma’u ‘akauniteni ke liliu tānaki mo tamate’i ha me’a ‘i he sisitemi tānaki mo’ua Kautaha TPL.....	66
Kole Pule’anga ke tuku ‘isiu ki he mafai ‘akauniteni ke ngāue ki ai Komiti Fili ki he ‘Uhila	67
Kole Pule’anga tuku ke lava mai ha taha mei he TPL fai ha tali ki he fehu’i ‘Eua 11	68
Fehu’ia tu’unga fakalao ‘a e TPL ke nō ta’e’iai ha aleapau ki ai.....	68
Fiema’u ‘Atita e aleapau tohi ki he fokotu’u he TPL ‘a e Kautaha <i>Home Gas & totongi fakafoki (dividend)</i>	70
Totongi pa’anga fakafoki (<i>dividend</i>) Kautaha Homegas ki he TPL	71
Tokanga ke pule ‘a e Lao kae ‘ikai ke pule ‘a e kau ma’u mafai	71
Tui ‘oku fakalao pe nō Kautaha ‘Uhila mei he Kautaha Kasa he ‘oku nau fakamalumu pe he Poate ‘e 1.....	75
‘Inasi peseti ‘e 1 Pule’anga Tonga he <i>Air Pacific</i>	78
Kelesi	79
Kelesi	80

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 14 Fepueli 2024

Taimi: 1015-1025

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘a e Fale Alea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kātaki kae fai mai ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kau kotoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘i hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

Mālō Kalake kātaki kae ui e Fale.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia Le’ole’o mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio, fakatapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni Pulelulu 14 Fepueli 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fakatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Gratan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Poaki

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Nōpele Nuku, Mo’ale Finau, Vātau Mefi Hui. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē ‘o e taliui. Ko e poaki ‘oku ma’u heni kei hoko atu e poaki folau Faka-Fale Alea ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, kei hoko atu mo e poaki ‘a e ‘Eiki Palēmia, kei hoko atu mo e poaki Minisitā Ngoue pehē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, kei hoko atu mo e poaki faka-Fale Alea ‘Uhilamoelangi Fasi, poaki me’a tōmui mai ‘a Mateni Tapueluelu, poaki me’a tōmui mai mo Johnny Gratan Vaea Taione kau he poaki tōmui mo Mo’ale Finau, pea ‘oku kei hoko atu ...

<007>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile ... hoko atu e poaki folau ‘a Veivosa Taka. Ko e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke tali honau uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē ‘Eiki Sea. Mālō.

Me'a e Sea

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō Kalake. Tapu ki he 'afio 'a e 'Otua 'i hotau lotolotonga tapu ki he Hau e Fonuá Tupou VI, Ta'ahine Kuini Nanasi'ipau'u, tapu mo e Tama Pilinisi Kalauní Tupouto'a 'Ulukalala, Pilinisesi Sinaitakala mo e Fale 'o Ha'a Moheofō. Tapu mo e Hou'eiki 'o e Fonuá Ha'a Tauhi Fonua Ha'a Matāpule, fakatapu ki he Ha'a Takilotu ngaahi tu'unga kotoa pē 'oku tonu ke a'u atu e fakatapu. Ki he tangata mo e fefine'i fonua 'o Tonga kau hūfanga atu kae fakahoko e ngāue 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he 'aho ko eni.

Mālō e laumālie 'a e Tama Pilinisi laumālie 'a e Palēmia Le'ole'ó mo e Hou'eiki Minisitā, laumālie e Hou'eiki e Fonua, pea pehē foki ki he laumālie e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Kamata 'etau ngāue he pongipongi ni. Hou'eiki ko 'etau 'asenita pē ena, ka kimu'a ai 'oku 'i ai e me'a 'oku ou fie lave atu ki ai. Ko e 'uluaki hangē pē ko ia na'e fai e tokanga ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipá na'e 'ohake 'i he 'aho Monite fekau'aki mo e kaveinga ko ia ki he 'uhila 'a e palopalema ko eni fekau'aki mo e 'uhilá tautefito ki he matemate mo e ngaahi me'a pehē 'i he ngaahi uike mo e ngaahi 'aho mai kimui ni maí. Na'e fai e tokanga ki ai 'a e Fale Alea 'o Tonga pea mahino 'oku 'i ai pē mo e tokanga ki ai 'a e kakai e fonuá ki he kaveinga ko ia fekau'aki mo e 'uhila, tautefito ki he ngaahi palopalema ko eni 'oku hoko.

Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga fekau'aki mo e lahi matemate 'uhila

Ka 'i he pongipongi ni 'oku fakahū mai 'e he Palēmia Le'ole'ó 'a e lipooti he na'e fai pē foki mo e faka'amu, na'a ai ha lipooti mai mei he kautaha 'Uhilá fekau'aki mo e ngaahi kaveinga ko eni kuo 'ohake he ngaahi palopalema kuo hokó. Pea 'oku fakahū mai e lipooti mei he Pule'angá mei he Kautaha 'Uhila 'i he pongipongi ni, pea fakatatau ki he 'etau founa ngāue 'oku fai hono vakai'i 'e he Kalaké mo e kau ngāue ko eni 'i 'ofisi. Kuo 'osi tu'utu'uni pē ko 'ene maau pē kuo tufa atu kae toki vakai hono taimi ke fai hano lau mo hono fakama'ala'ala mai, pea toki hoko atu mo fai ha feme'a'aki ki ai. Mahu'inga ke fakamahino mo fakama'ala'ala 'a e palopalema ko eni. Ko u tui pē 'oku 'ikai ko ha lipooti 'oku fu'u lōloa, ka ko u tui 'e maau e ngaue ki ai fakatatau mo 'etau Tu'utu'uni Ngāue pea fakahoko atu hano lau. Ko u tui 'oku tonu ke lau pē eni ke mou me'a ki ai, pea mo me'a mai ki ai e kakai e fonuá pea toki fai mai hano fakama'ala'ala pea mou feme'a'aki ke mahino e kaveinga ko eni.

Ko hono 2 pē ko e ki'i fakamahino atu pē 'etau naunau ngāue Hou'eiki, ko e fakamanatu pē na'a 'oku ki'i mo'ungaloa pē pe ko e, 'ia moutolu. Ko 'etau 'asenitá fakatatau ko ena ki he 'u kaveinga 'etau 'asenitá. Pea ko e 'u tohi ko ia 'oku lanu pulū ko e kaveinga ko ia mahino ko e 'u naunau ko hono ngaahi naunaú na'e 'osi tufa atu ia he ta'u kuo 'osi. Mahalo te mou manatu pē ki ai na'e ai e naunau na'e tufa atu he ta'u kuo 'osi. Ko e 'u me'a ko ia 'oku lanu 'uli'uli pē ko ē 'oku 'asi he 'asenitá fekau'aki mo e ngaahi kaveinga ko iá na'e toki tufa atu ia he ngaahi uike pē ko eni si'i kuo maliu atú 'i Sanuali. Ka ke mou manatu pē ki ai ki he anga ko ia ho'omou fakahokohoko ho'omou..

'Asenita ngāue 'a e Fale

Ko e naunau ko eni na'e tufa atu he ta'u kuo 'osi 'a eni ko ē ko e 'asenita lanu pulū ia ko 'ene me'a pē ko ē lanu pulū ko e tokoni atu pea ke vakai'i ho'o puha ko ia na'e tufa atu he ta'u kuo 'osi. Pea ko e me'a ko ē 'oku lanu 'uli'uli pē vakai ki he puha pē ko ē naunau na'e toki tufa atu he ta'u ni ko e tokoni atu pē Hou'eiki ki ho'omou naunau. Ko e mahino pē ko 'etau ngāue 'oku lahilahi tautefito ki he ngaahi fakamatala fakata'u mo e ngaahi fakamatala ki he 'u

kaveinga ko ení. Ko e lanu pulū na'e tufa atu he ia puha ko ē naunau 'o e ta'u kuo 'osi, me'a e ta'u kuo 'osi. Ko e lanu 'ulí'ulí na'e toki 'oatu ia he puha ko eni na'e toki tufa atu he ngaahi uike ko eni 'i Sanuali ke tokoni atu pē ki ho'o... Pea na'e taimi tatau pē, ka 'oku ai ha fa'ahinga 'oku 'ikai ke toe ma'u pē 'oku 'ikai ke, ka'iloa ia, pea mou fetu'utaki mai pē ki he Kalaké kae ma'u atu pē 'i he *e copy* ke toki fai ha'amou vakai ki ai, me'a ki ai...

<008>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Sea Le'ole'o: ... mahalo ko e me'a pē ia ko u fie lave atu ki ai Hou'eiki he pongipongi ni ke fakafekau'aki mo 'etau ngāue kae kole pē ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato ke hoko atu mu'a 'etau ngāue he ngāue ko eni 'i he 'Asenita 'o e Komiti Kakato. Kapau 'e ...

Taniela Fusimālohi: Sea ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a tokanga ki ai ...

Taniela Fusimālohi: Kātaki fakamolemole pē ko e, tapu pē mo e Feitu'u na pea tapu pea mo e Hou'eiki Fale Alea. Ko e 'uluaki Sea ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o he'ene lototō ke 'omai 'a e tali ko eni 'oku fekau'aki pea mo e 'Uhila koe'uhí ko e motu'a ni na'a ne, na'a ne fai 'a e kole ke lototō pē kae 'omai fakavavevave ange 'a e lipooti ko ení. Pea 'oku ou fakamālō ki ai he ko u tui ko e ko e toki kole eni 'e taha 'a'aku ki ai pea kuo lototō ke ne 'omai tukukehe ange 'eku ngaahi kole ki mu'a. Pea ko u fakamālō pē ki ai mo fakatauange pē ki he Tamai Hevani ke ne kei faitāpuekina 'a e faifatongia 'oku faí.

Tokanga ki he ma'u faito'o konatapu he Pangike Pulé 'oku 'ave holo he mitia fakasosiale

Ko hono uá Sea ko u tui Sea ko e kuo fakatu'upakē 'a e me'a ni ko 'eku toki fakatokanga'i pē he motu'a ni 'aneefiafi 'a e me'a ko eni 'oku hoko ki he'etau Pangikē Pule. Kuo 'alu holo 'i he *media* fakasōsiale pea 'oku 'i ai pē pea mo e *Press Release* mei he kau polisi kuo ma'u 'a e faito'o konatapu 'i he loto Pangikē Pule.

Sea ko u tui ko e me'a mamafa 'aupito eni he ko hono 'uhinga 'uluakí Sea 'oku nofo 'a e Pangikē Pule 'i he tumutumu 'o 'etau sekitoa ki he'etau pa'anga pea ne tokanga'i 'a e ngaahi pangikē pea mo e ngaahi me'a fakapa'anga 'a e fonua.

Ko hono uá Sea 'oku tokanga ki ai ke fai ange mu'a ha'atau tokanga ki ai 'oku 'i loto ai pea mo e ngaahi *embassy* 'a e ngaahi fonua muli 'oku 'i loto ai 'a e *Embassy* Fakafofonga 'a 'Amelika 'oku 'i ai pea mo e 'Ofisi 'o e Siapani. Na'e fai 'enau fakatotolo 'o 'ilo ko e malu taha ke tu'u ai honau 'ofisi ko e Pangikē Pule pea ko eni 'oku hoko 'a e fakatamaki pea ko u kole fakamolemole pē au ia ki he fāmili 'oku uesia 'oku ou tui Sea ko e me'a mahu'inga eni ke fai ki ai ha tokanga ko u tui pē ko e tokanga ki ai 'a e Pule'anga pea mo e Fale ni ko e hā ha ngaahi me'a te tau lava 'o fai mo tokanga ki ai koe'uhí kuo hukitonu e 'a e palopalema ia ko eni 'i he feitu'u na'e 'ikai ke 'amanaki ha taha ia 'e 'i ai.

Na'e tuku 'etau falala 'atautolu mo e 'amanakí ki he malumalu 'o e Pangikē Pule ke ne fai 'e ia 'a e ngaahi ngāue lelei ma'a e fonua 'i he'etau nonofo ko e Pule'anga mo fakalele hotau ki'i fonua 'i he tafa'aki faka'ekonōmika. Ko eni kuo hukitonu 'a e faingata'a ia ko eni pea 'oku

‘ikai ke tau kau tautolu ‘i he ngāue ‘oku fai ‘e he Potungāue Polisi ka ko e tuku atu pē ia Sea pē ko e ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ... ‘Eiki Palēmia pea ko u tui ‘e Fakafofonga he ko ē ‘e me’a hake Tokoni Palēmia ke tali mai ka ko u tuku pē ke mahino mai ‘a e me’a ko eni ko ē na’a ke me’a ai pea ko u tui ‘oku mahino mai kuo mahino mai he ko e ‘uhinga pea hangē pē Fakafofonga ‘Eua ko ‘etau founa ngāue pea nau fakahoko atu foki ‘a e Lipooti ko eni mei he ‘Uhila. Pea ke tu’u hake, pea ke me’a hake pē fakamālō’ia ‘osi pē pea ke afe hake leva koe ia ki he fo’i me’a na’e tonu ke ke me’a mai ‘aneuhu ke tau hanga ‘o fakama’ala’ala ‘i ‘ofisi. Kai kehe kuo ke me’a mai ‘i he kaveinga ko ia pea hangē pē ko e me’a ko ena kuo ke faka’osi’osi ki ai. Tuku mu’a ‘a e ngāue ia ‘oku lolotonga ‘i he ‘aofinima ‘o e kau polisi ‘a e me’a ko ia ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘i he Hou’eiki mo e motu’a ni tau, ofongi tautolu he ongoongo ‘aneafi, efiafi pē ko e ‘aho ni.

Ka ko ena kuo ke, ‘oku pau pē ‘oku ‘i ai e tokanga ki ai ‘a e Pule’anga mo kitautolu ko eni he Fale ka tau toki a’u mu’a ki ai hono taimi he ‘oku lolotonga ‘i he ‘aofinima ia ‘o e kau polisi te tau toki ... fakahokohoko ‘etau ngāue Fakafofonga ka ko ena kuo ke ‘ohake pea kuo a’u mai pea kuo me’a mai ki ai ‘a e Pule’anga ko u tui ‘oku tau hoha’a kātoa ki ai. Pea ‘oku lolotonga tuku ‘a e ngāue ko ia ki he ‘aofinima e kau polisi fakahoko ‘enau ngāue pea hokohoko mai. Pea ko e pangikē ko eni mo e mo e me’a ko eni ‘oku ‘i ai ‘enau ‘ū lipooti hē pea ‘oku mo’oni pē kuo taimi ke tau a’u ki he fekau’aki mo e ngaahi me’a ko ia ‘oku ‘i ai ‘etau tokanga ki ai mo vakai’i e ngaahi me’a ‘oku ke tokanga ki ai. ‘Oku mo’oni ‘aupito e me’a ko ē na’a ke ‘omai ka tau toki ‘ai mu’a hano taimi kae tuku e ngāue ‘a e kau polisi ke fakakakato pea mo tau toki fai ha ngāue ko e hā ‘etau ngāue ‘atautolu he Fale ni ‘e a’u ki he fekau’aki mo e me’a ko ia pea toki ‘oatu mo hono taimi.

Taniela Fusimālohi: Ko ia mālō Sea ko u kole fakamolemole atu kapau ko u maumau’i e tu’utu’uni ho Fale pea mo e Feitu’u na ka koe’uhí pē ko e ko ‘ene fakatu’upakē he’eku toki lau hifo ‘aneefiafi ‘a e me’a ni ka ko u fakamolemole heni na kuo maumau ...

<009>

Taimi: 1035 – 1040

Taniela Fusimālohi: ... ‘etau ngāue pea ko u kole fakamolemole atu ka koe anga pe ia e mamahi’i ‘o ‘etau ngāue mo ha ngaahi ‘isiu lalahi ‘i he fonuá. ‘Oku totonu pe ke ‘omai pe ki ho Falé kae me’a mai e kakai e fonuá ki ai ‘oku fai pe ‘etau tokanga ki ai, mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o

Tu’unga a’u ki ai ngāue kau polisi fekau’aki mo e faito’o konatapu ne ma’u he faka’osinga uike

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu atu ki he Tama Pilinisi mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpelé. Fakatapu atu kia Tevita Fatafehi mo e kau Fakafofonga ‘o e kakaí. Fakatapu atu foki Lord Vaea, Tu’i’āfitu mo e Hou’eiki Kapinetí. ‘Eiki Sea ko e kolé pe ia hangē pe ko ē na’a ke me’a ki ai. Tuku mu’a ke fai e ngāue he na’e fai pe ngāue ‘a e Polisi ‘i he pō Tokonakí, ma’u ai e kongā. Pea ‘i he Sapaté na’a nau fengāue’aki ai mo e Kōvana ko ia ‘o e Pangikē Pulé ‘o lava ai ‘o fai e ngāue. Ka ‘oku fai e ngāue ki he kau sekulití ‘o e feitu’u ni pe na’e anga fēfē.

Ka ko e kolé pe ia Sea ki he Hou'eiki e Falé ni, tuku mu'a ke lava lelei e ngāue ko ē he 'oku kole pe mo e Polisi koe'uhí na 'oku 'i ai mo ha ni'ihí kehe 'oku kaungā fai e me'á ni. Fiema'u ke ngāue fakalelei.

Na'e fai e feinga ke peila 'aneafi 'ikai tali ia 'e he Fakamaau'angá 'aneafi. Ka ko e tu'unga ia 'oku hoko atú Sea kei fai pe ngāue ia. 'Oku 'ikai ke tuku ka ko e *operation* ia e va'a ko eni e kau Polisi fekau'aki mo e ngaahi faito'o kona. Pea fai ia he pō Tokonaki mo e 'aho Sapaté 'o ma'u ai e 'ū me'a ko ení 'oku hoko he taimi ní. Ka ko e kolé tuku mai mu'a ke fai e ngāue 'a e Polisi ke maau kae toki tuku mai ha me'a. Ko e me'a pe eni ia 'oku tonu ke mea'i 'e he Falé mo e kakai e fonuá. Ka 'oku faka'amu pe ke lava lelei e ngāue ka tau toki hoko atu, mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Palēmia Le'ole'o ka ko e me'apango ia 'e Hou'eiki 'etau fanongoa 'a e 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku hokó. Pea hangē pea 'oku mou mea'í ko e a'u ē ki he fale, 'oku tau pehē ko e fale malu ia 'ikai ke a'u atu ki ai e ngaahi faihiá mo e valokiá ka kuo hoko ia. He ko e ngaahi fale lotú ē 'oku tau pehē 'oku tau ma'ema'ekina ke fai ki ai ha ngaahi me'a. 'Oku a'u pe faihia ia ki ai, pea ko e ngaahi fale eni, malu eni e Pule'angá.

'Oku malu'i pea 'oku 'i ai hono kau le'o mo e ngaahi me'a pehē 'oku a'u pe ki ai. Pea 'oku mahino pe pau ke fai e tokanga ki ai ka ko eni 'oku lolotonga 'i he ma'u mafai ko ē, nima e ma'u mafai koeni he kau Polisi hono fai e ngāue ki ai. Pea ko 'ene maau nautolu pea kuo pau pe ke tau 'i ai e tokanga ki ai e Falé ni. Ko e Fale eni 'oku tau alea'i e ngaahi me'a ko ia fekau'aki mo e ngaahi, pea mo e ngaahi poini ko ē na'e 'ohake 'e 'Eua 11 'oku mo'oni pe. Ke fai hano toe fakama'ala'ala mo vakai'i ke fai ha tokanga ki ai. 'Eiki Minisitā Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, kole pe ke u hūfanga atu he ngaahi fakatapu kuo aofaki atu 'e he 'Eiki Tokoni Palēmia pea mo e Ako 'i he Falé ni. Sea ko u tu'u pe ke fakamālō atu ki he Feitu'u na hono fakatokanga'i mai e ngaahi naunaú. Ko e motu'á ni na'á ku fakahoha'a mai ai ki ho 'Ofisi fekau'aki pea mo e ngaahi naunaú. Na'e hae e falé tu'o 2 he ta'u kuo'osí. Peá u kole mai ai ki ho'o kau Kalaké ke nau fakakakato ange 'eku naunau. Na'a pehē 'e he kau kaiha'á ia ko ha koloa hoku ki'i falé 'i 'uta. Ta ko ē ko e nau nu ia e Falé ni. Pea na'e laku ia 'i tu'a pea 'oku 'uheina ia ai pea ko hono 'uhinga pe ia ko u tu'u ke fakahoha'a atú. Mālō atu ki he kau Kalaké 'i hono fakavave'i pea mo toe pulusi mai 'a e ngaahi pepa ko eni ke 'inasi ai e motu'á ni. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Hou'eiki, mālō kuo, Fika 7 ko e hā e me'a ke tokanga ki ai, kaveinga pe ko eni pe ko e.

Paula Piveni Piukala: Sea kole fakamolemole atu pē ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai, me'a mai, ko 'etau me'a ē ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku mou tokanga ki ai mou me'a mai peá u toki fakafuofua atu pe 'oku tonu ke 'omai he taimi ni pe talitali, me'a mai koe.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku hoha'á pe 'a'aku Sea, mahino 'aupito e 'asenita 'oku 'i he, 'a e Feitu'u na 'oku 'omai ki Falé ni. Ka ko u ...

<010>

Taimi: 1040-1045

Paula Piveni Piukala: ... fakataha pe au pea mo 'Eua 11 he 'isiu ko eni 'Eiki Sea. Ko e

neongo ko u lau 'e au 'a e 'isiu ko ení ko e *disaster* fakanatula. Neongo e teuteu ke fai hatau ngāue ka ko e hoko 'a e 'ū me'a ko ení, na'a ku 'ohake pē hoha'a ki he 'isiu ko eni mo 'Ene 'Afió ka ko e 'isiu ko ení Sea 'oku 'ikai ko ha, 'ikai ko e 'isiu eni ia ki he hopó 'a e ngāue 'a e kau polisi. Ko e 'isiu eni ia 'a e fu'u 'ofisi ma'olunga malu taha he fonuá ni, ko e fakatotoló ia 'oku fai ia he lēvolo ia 'i lalo. Ka ko 'ene hoko, ko e pehē ko ē he 'e he Tokoni Palēmiá 'oku fai e ngāue he kau *security*, Sea ko u fakapapau atu ko e kau *security* ko e *vulnerable level* ia 'o e sosaietí. 'Oku 'ikai ke nau tu'utu'u noa nautolu 'o fai ha me'a pehé ni kae 'oua leva kuo tu'utu'uni'i mei 'olunga.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini 'oku ou hanga 'o 'ohaké Sea ke tau *treat* mu'a ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku ou kole atu ke tukuange mu'a e me'a ko ení.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a ia 'oku ou tokanga atu ki aí Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ke tau *treat* mu'a e ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ke tau tukuange me'a ko ení he 'oku fai e ngāue ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia. Pea ko ena 'oku, ko e me'á pe ia ka ko e, 'oku mahino pe ia ki he Fakafofonga Fika 7 ka 'oku tu'u pe ia, me'a pe ia ki 'olunga ke mahino pe ia 'oku 'i ai 'ene tokanga 'oku 'oatu he 'eá. He ko e me'a kotoa pē ia 'oku ou fakatokanga'i ko 'etau 'ohake pē ha me'a, kuo pau pē ke me'a ki 'olunga 'a e Fika 7 ia ke mahino 'oku kau 'i hono 'ai e fo'i me'a ko iá. He 'oku 'osi mahino pe ia 'oku lolotonga tuku ki he nima e kau polisi pea 'oku 'osi tau femahino'aki ai he ko e hangē pē ko ē 'oku ne fa'a 'ohake ko e Fale maama eni. Ko e kakai 'oku maama, 'oku tau mahino'i pea 'osi pea tau femahino'aki, tuku ki he kau polisi ke fai 'enau ngāué. Pea toe tu'u pe ia pea 'oku ou faka'apa'apa'i pē 'e au ke tu'u pe ia 'o 'ohake. Fika 7, 'oku ke kau pē koe he tokanga ki aí pea 'oku tokanga kātoa pē ki ai mo e Hou'eikí kae tau femahino'aki mu'a ai, tuku ke fai e ngāue ko ē. 'E 'i ai e taimi te tau fakatokanga'i pea ko e taimi ia te tau fai ai e feme'a'aki 'a e Falé ni, ko hotau taimí ia fekau'aki mo e me'a ...

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga foki Sea 'eku hoha'á he kupu 51 e Konisitūtoné ko e tēpile ko ē e *Executive* 'oku taliui mai ki Falé ni. Ko nautolu 'oku nau *oversight* e ngaahi pangikē ko ení ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke tau sitepu ai ki ha feitu'u kehe 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Ka ko ē 'uhinga eni ia he' ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a ia ...

Paula Piveni Piukala: ... hoha'a.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakafofonga. Me'a pe ia ke fakahoha'a'...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ke tau ngāue fakatatau ki he ngata'anga e ngāue 'a e Falé n'.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mo me'a pē ki lalo ka u 'oatu mu'a 'e Hou'eiki 'a e me'a 'oku tau, ko e me'a pe ia Fakafofonga, 'oua 'e hoko pē me'á pea pā hake pē 'aneefiafi mo e pā he 'aho ni pea hoko ia ko ha me'a ke tau kamata 'etau tuhu ki ha taha. Tau fou he founa ngāue mo e me'a 'oku fakalaó mo hotau taimi, hotau siakale ke tau toki hoko ki ha me'a. 'Osi mahino pē 'etau, ki he Fale ni mo 'etau tui kae 'oua 'e hoko pē ha me'a ko ha me'a ia ke kamata ke te tuhu kita 'o tukuaki'i ē mo ē mo ē. Tau tali ki hotau taimi pea ko e me'a ia 'oku kole atú, fai 'aki 'a e laumālie ko iá.

Pea ko eni 'oku tau, tuku ke fai e ngāue 'a e kau polisi' pea ko eni ko e hangē ko 'eku lavé ko e Pangikē Pulé 'oku 'i ai 'enau lipooti ki he Falé ni. Pea 'oku 'i ai 'a e tokotaha ke tali fehu'i mei heni mei he Falé ni 'o a'u ki ha mā'opo'opo fekau'aki mo e me'á 'oku tau hoha'a kātoa 'oku 'ikai ko e Feitu'u na pē Fika 7. Fanongo e motu'á ni 'oku maemaekina, me'a tatau pē 'oku ke ongo'i mo e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a 11. Ka 'oku tau ki'i taimi, fakama'u ki hotau taimi ke mahino ko e fai 'etau feme'a'akí 'oku 'i ai hono ola. Pea ko e me'a te tau tu'utu'uni atú mo e ngaahi kupu 'o e Konisitūtoné 'oku ke me'a mai 'akí fetaliui'akí ke fakahoko pea 'aonga.

Ko ia e kole atu Fakafofonga Fika 7 ko ena 'oku ke 'osi 'omai pē 'oku mahino pē kiate au 'oku ke tokanga lahi ki he me'á ni pea 'oku ou tui 'oku tatau pē mo eni. Ka kakato eni ko eni 'oku ou talaatu ko e hā e me'a 'e kaunga e Fale Aleá ni kuo pau ke tau feme'a'aki ke 'omai homou lotó fekau'aki mo e ngaahi kaveinga 'oku mamafa ko eni ki he fonuá. Ko ia Hou'eiki ko u kole ke tau hoko atu 'etau ngāué 'Eiki Sea Komiti Kakató, hoko atu mu'a ki he 'etau 'asenitá. Minisitā ki Muli 'oku 'i ai, liliu e Fale Aleá 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato pea ne me'a hake Sea Komiti Kakató, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'angá.)

Me'a e Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he 'Otua Mafimafi hotau lotolotonga, tapu atu Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpelé, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Tapu atu ki he kakai e fonuá 'oku nau me'a mai he opé, fakatapu atu ki he kau ngāué. Tau fakamālō pē koe'uhí 'oku tau, mou laumālie lelei pē Hou'eiki. 'Ikai ke u toe fakalōloa ē ka tau hoko atu ā mu'a 'etau feme'a'akí ...

<002>

Taimi: 1045-1050

Sea Komiti Kakato: Ko 'etau 'asenita ko e 5.1, 'oku 'i ai pē me'a 'oku tokanga ki ai 'a e kau Mēmipa, kau Mēmipa mou me'a mai he ko e Komiti Kakato 'e lava pē ia 'o fai 'a e me'a 'oku mou me'a ki ai, he e, ka 'oku sai pē 'asenita ko ena 'oku 'oatu e, sai. 5.1, ka 'oku 'i ai ha ni'ihí 'i he Fale ni 'oku ke ongo'i pē 'oku fiema'u ke to'o ho fetongi, fakamolemole kae fakangofua atu ia, 'uhinga ki he kote. Ka tau hoko atu 5.1 ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2, ki he Fakamo'oni pē, fokotu'u pea poupu, ko ia 'oku loto ke tali 'a e lao ko eni, fakahā loto ki ai.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Fakamo'oni 2023

Paula Piveni Piukala: Sea mau hahaka hake pē mautolu kuo ke tuki koe.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ko e fatongia pē talu mei he ‘aho ‘aneafi, ko e taimi pē ‘oku mou me’a ai ‘e toloi leva kae hoko atu ho’omou feme’a’aki.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘e lava pē ke u ki’i fakahoha’a atu nounou pē.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘a e Feitu’u na.

Kole ke ‘omai ki Fale Alea ‘a e fo’i keisi ‘o e hopo ne makatu’unga ai fa’u e Laó

Paula Piveni Piukala: Sea ko e, ‘oku mahu’inga pē ‘a e motu’a ni ke ‘uhinga lelei ‘etau, ka ko e fo’i lao ko ē ‘aneafi Sea, na’e, na’a ku lava ‘o talanoa lelei he na’a ku kau tonu ki he fo’i case lao na’a nau fokotu’u mai’aki. Ko e fo’i lao ko eni Sea, ‘oku ou kole ke ‘omai mu’a ‘a e fo’i case lao ko eni ‘oku ‘uhinga ai ‘a e fakamakatu’unga.

‘Uluaki ‘a e me’a ko ia Sea ‘oku ou tokanga ki ai, ‘i he Līpooti Faka-Tu’i ko ē ‘o e ‘Ashika, na’e pehē ‘e he kau Fakamaau ko ia kapau na’e fai ‘e he Poaté mo e Kapineti hono sivilisi’i ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku ‘omai ke nau toki faitu’utu’uni ai, na’e ‘ikai ke fakatau ‘a e vaka, pea na’e ‘ikai ke folau ‘a e vaka, pea na’e ‘ikai ke hoko ai ha *disaster*. ‘Oku ou hoha’a ke fakamakatu’unga lelei ko e fo’i case ko eni ‘o e *Rex v Alalea* ke ‘omai ‘a e fo’i puipuitu’a pē ko e ‘omai ‘a e fo’i hopo, ke tau hanga ‘o siofi ‘a e *context* ‘oku makatu’unga ai hono fokotu’u mai. He ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ou fakatokanga’i Sea, pea ‘oku ou kātaki pē ko e lahi e fa’a, fu’u lahi ‘a e fa’a loto mamahi ‘a e motu’a ni he ‘oku ou lava ‘o sio. Taha ‘i he ngaahi me’a ‘oku ou mafasia ai Sea, ‘oku pehē ni.

‘Oku mala’ia si’isi’i ange ‘ete hanga ‘o fakahaofi ha taha ‘oku halaia ‘i ha’ate fehalaaki, ‘i ha’ate hanga ‘o tautea’i ha taha ‘oku tonuhia. Ko e me’a ‘oku ou lava ‘o sio ki ai, fakataha’i ‘a e fo’i lao ‘aneafi mo e fo’i lao ko eni, ‘oku ne ‘omai ‘a e faingamālie lahi ange ki he Fakamaau ke fehalaaki ke ne ‘ave ha taha tonuhia, ki ‘api pōpula. Ko e mahu’inga ‘o e fa’u lao ‘o e Fale ni, ke malu’i ‘a e kakai masiva ‘i he fonua ni, ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o totongi ha’anau loea, ke taukapo’i ‘enau totonu ‘oku nau ‘oange ‘e he Konisitūtone.

Sea ko e , ko ‘eku ‘uhinga ‘eku talatalasilí he ko e fo’i lao ko eni ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o to’o ke toe ‘omai ha toe fakamatala tānaki ki ha fakamatala fanongo, kaungā hia. Ko e lao ko ē ‘aneafi ‘oku tau hanga ‘etautolu ‘o talamai ki he Fakamaau, tali ‘etautolu ‘a e *hearsay*, pea ‘oku ‘ikai toe fiema’u ia ke toe ‘omai ha kaungā poupou fakamatala, pea ko hono fakatu’utāmaki ...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole, fakamolemole pē Fakafofonga ka u ki’i fakama’ala’ala atu pē. Tau ‘osi tali ‘a e laó, ka ‘oku ‘osi tali mai ‘e he Pule’anga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia. Ka ‘oku ou tui ...

Paula Piveni Piukala: Sea ...

Sea Komiti Kakato: ... me’a ki lalo, ko e me’a ko ē ‘oku sai ai ko ē ‘a e taimi ‘oku ‘ai ai ‘a e tu’utu’uni, ke fai ha me’a ‘a e Sea, pea mou me’a ki lalo ke ‘oua ‘e hoko ‘a e ‘u me’a ko eni ‘o hangē ko ia ‘oku ke me’a mai ‘aki.

Kuo tau ‘osi tali ‘a e lao ko ení, pea ‘oku ‘osi fai ‘a e fehu’i ki he Pule’anga, kotoa, kotoa kimoutolu ‘a e kau Fakafofonga mo e tēpile ni’ihi pē ‘i he Hou’eiki, ‘o fekau’aki mo e *issue* ko ia. Pea ‘oku tali mai ‘e he Pule’anga, ‘ikai. Ka ‘oku ou kole atu mu’a ki he Feitu’u na hoko atu ‘oua ‘e fai’aki ‘a e ...

Taimi: 1050-1055

Sea Komiti Kakato: ...Laumālie ko ē ‘a ē na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 4, to’o ‘a e loto taaufehu’ia, ka ta u nofo ‘i he laumālie, me’a mai pē ‘i he kupu ‘o e Lao ‘oku tali ia ka tau hoko atu fakamolemole.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu ki he Feitu’u na tukuange mu’a ke tau tālanga’i ke fe’unga mo ‘etau fuakava ‘oku fai ke fai’aki hotau lelei tahá.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga me’a ki lalo.

Paula Piveni Piukala: ‘E fai pē.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo fakamolemole, Fakafofonga Tongatapu Fika 7 ‘oku tau fuakava kotoa pē, ‘io ‘oku mo’oni. ‘Oku tau fuakava ke tau me’a mo’oni ‘i he Fale ni pea ‘oku ‘i ai leva e fatongia ‘o e Sea Tokoni Sea pē ko ē Sea ‘o e Fale Aleako ēko e motu’a ni, ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku felāve’i kuo ‘osi fai ha feme’a’aki ki ai ‘oku talamai he Tu’utu’uni kia mautolu ke fakamanatu kia moutolu Hou’eikí ke ikai ke tau toe feme’a’aki ‘i he me’a ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘isiu ko eni na’a tau ‘osi vete ia ‘i he ta’u kuo ‘osi tau lava ‘o ngāue’aki ia ko e *information* ke tau ngāue’aki ia he Fale ni. Ko ‘ene tali ‘a e ngaahi lipooti mo e ngaahi lao te tau lava ‘o ngāue mai’aki ia ke fakatātā’aki ia ko e *information* he Fale ni. ‘Ikai ke ‘uhinga ia ke tau tapu lea tautolu ki ai.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku ‘omai tō tonu ia he fo’i lao ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Fika 7 Tongatapu ‘oku ‘oatu pē e ngofua ka he ‘ikai ke mou feme’a’aki he kuo ‘osi tali e me’a ko ia fakamolemole. Pea ‘omai leva ho’o faka’uhinga ke fakatonu’i’aki pē ‘a e me’a ‘oku ke tui ki ai ‘oku kei hoko atu e Pule’anga ‘i hono ‘omai e fakamatala *hearsay* ‘o hangē ko eni ko e me’a ko ē na’a ku fanongo ki ai ‘aneafi. Ka ko u kole atu ke tuku ia tali mai he Pule’anga ‘oku ‘ikai ha me’a pehē ‘i he taimi ko ē ‘e toki ‘ave he Fakamaau’anga ‘o toki fai ‘a hono veteki ‘o e fo’i lao ko ia ‘o hangē ko e me’a na’a mou me’a ki ai fakamo’oni’i ka mou foki mai ki he Fale ni ‘o fakamo’oni’i ki he Fale. Pea fakamo’oni’i leva ki he kakai ‘o e fonua ‘io Pule’anga ‘oku hala e me’a ko ē na’a mou ngāue’aki, ka ‘i he taimi ni ‘i he’eku tui ko ē ‘a’aku ‘osi tali mei he Pule’anga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ho ‘uhinga ke toki ngoto e vaka pea nau toki ō mai ‘o talamai ‘oku nau hala.

Sea Komiti Kakato: ‘Oua teke afe ki he ngoto ‘a e vaka, nofo ‘i he ...

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia ‘oku ke talamai ke ‘oleva ke toki fehalaaki.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo, Fakafofonga fakamolemole me’a mai ‘i he kupu e fo’i lao na’e ‘osi tali ‘aneafi.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku *refer* ki ai he ‘oku kaunga ia ki he fo’i lao ko eni.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ka ‘oku me’a mai e Feitu’u na ia ‘o fekau’aki mo e fo’i lao ‘oku ‘i ai ‘a e ...

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fokotu’u atu ke fai ho fatongia ko ho’o *meditate* ‘a e tipeiti he ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘e fai ho’o...

Paula Piveni Piukala: Ko e ui mei he ‘Ene ‘Afio ke mau sivilivi’i e ngāue ‘oku ‘omai mei he tēpile ko ē.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Kapau ‘oku ke hanga ‘e koe ‘o ta’ota’ofi ko e hā leva hono ‘aonga ‘etau toe ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 7, me’a lelei ki he’etau feme’a’aki fakamolemole ‘oku ke faka’ātungia’i ‘etau ngāue.

Paula Piveni Piukala: Sea kole fakamolemole atu mahu’inga e lao ko eni ke talanoa’i pea ‘oua te ke hanga ‘o fakangatangata he ‘oku fekāunga’aki.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: E fo’i lao ko ē mo e fo’i lao ko ē.

Sea Komiti Kakato: Me’a ‘i he fo’i fika 10 ‘oua te ke toe me’a he fika 9 he na’a tau ‘osi tali ‘aneafi, ‘aki mo e ‘omai ho faka’uhinga kapau ‘oku fiamālie ‘a e Fakamaau’anga ‘i he lelei ‘o e fakamaau totonu, kuo tau ‘osi me’a ki he kupu 89 pea ‘oku me’a mai ko e 89 ‘oku ‘ikai ke totonu ke tali ‘e he Fakamaau ha fanongo talanoa pē ko ha me’a ‘oku fekau’aki mo hono fatongia ko ia pea na’a tau fai e fehu’i ki he Pule’anga pea tali mai he Pule’anga ‘oku ‘ikai ha me’a pehē nau tānaki mai e kupu ko ē.

Fokotu’u Tongatapu 7 ki he Sea Fale Alea ‘oku lohiaki’i Pule’anga e Fale Alea

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou fokotu’u atu Sea ‘oku lohiaki’i tautolu ‘e he Minisitā Lao.

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a ia ‘oku ou pehē atu ki he Feitu’u na ke ke me’a mai ‘i he kupu ko ē he ko e ‘uhinga he te ke maumau’i tau tu’utu’uni he Fale ni.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea fokotu’u atu ki’i tuku kitu’a.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Palēmia Le’ole’o me’a pē ki lalo he ‘oku fai pē homau fatongia neongo pē ‘oku mau a’u ki ha fa’ahinga tu’utu’uni pehē. Ka ‘oku totonu ke ‘oua te tau a’u ki ha tu’utu’uni pehē uesia ai ho’omou ngāue lelei he Fale ni. Ka ‘oku mau uesia mautolu uesia mo e Tokoni Sea koe’uhī pē ko moutolu kau Mēmipa, ‘ikai ke mou fai ho’omou fakakaukau

lelei tapu mo moutolu, ka tau nga'unu kimu'a. Me'a mai pē he fo'i kupu, kapau te ke me'a mai he fo'i kupu fetongi e 126 ka u hoko atu au ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga pē 'eku fakahoha'a Sea kātaki 'oku ou loto ke 'omai 'eku fakakaukaú he ko e kupu ko eni 'i he hopo ko eni 'oku 'omaí. Na'a ku ongo'i 'aneafi 'ikai ke maa'usia 'e he tokolahi e Fale 'a e fo'i hopo ko ia na'e ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku ou pou pou atu au ia ki ho'o me'a mai ko ē fekau'aki mo e hopo ko ia...

<007>

Taimi: 1055-1100

Sea Kōmiti Kakato: ... ka ko ho'o toe me'a ko ē ki he kupu ko ē ho'o faka'uhinga ko ē 'a e Feitu'ú na, 'oku ko e me'a ia 'oku ou kole atu ai ke 'oua.

Paula Piveni Piukala : Ko 'eku 'uhingá foki 'e Sea ko e tu'u, 'oku tu'u, ko e fo'i lao ko ení 'oku sai ia 'iate ia pē ka ko 'ene hū fakataha mo e fo'i lao na'a tau tali 'aneafi [Tu'utu'uni Sea Kōmiti Kakato ke to'o mei he miniti]. Ka 'i he'ene tu'u ko ia e fo'i lao ko ení ...

Sea Kōmiti Kakato: Kau ngāue, mou to'o e fo'i lea ko iá 'oku tau hanga 'o 'ikai. Ko e Fakamaaú 'oku ne fai e tu'utu'uní..

Paula Piveni Piukala : Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: ... 'o fakatatau pea mo e lao 'a ia 'oku mou mea'i kotokotoa pē.

Paula Piveni Piukala : Ko e me'a ia 'oku ou lava 'o sio ki ai Sea kapau 'e mo'ui 'a e fo'i lao ko ení he ko e fo'i lao ko ení 'oku 'uhinga pehé ni ia Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Sea fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala : Sio ka u hanga 'o 'oatu ha fakatātā mahino Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Tau foki mai mu'a ki he lao ko ē mo e ngaahi fakatonutonu ko ē 'oku 'ai.

Paula Piveni Piukala : Sea ka u 'oatu ha fakatātā mahino.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : ..ka tau lava 'o hoko atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Paula Piveni Piukala : Ko e fakatātā mahinó eni. Kapau leva 'e 'i ai ha kaungā hia, 'e ma'u 'e he kau polisi pea ko ia ko e tu'utu'uni ko ia 'a e lao lolotongá he 'ikai ke *admissible* e fakamatala 'a e kaungā hiá tokotaha pē, 'ikai ke *admissible*, kae 'oua leva kuo ne toe 'omai mo ha toe fakamatala fakamo'oni kehe ange. Sai, ko e lao ko ení 'oku talamai 'oua 'e toe 'omai ha fakamatala kehe ange 'omai pē 'a e kaungā hiá. Ka ko e lao ko ē na'a tau tali ko ē 'aneafi pea ka fakakaukau 'a e Fakamaaú ko e fo'i *hearsay* ko iá 'oku fakapotopoto ia ke ne fai tu'utu'uni ai te ne tautea ia.

Sea ‘oku tau ‘ilo lelei pē he fonua ni, ‘oku ai e fa’ahinga ia ‘oku nau tonuhia ko e taimi ko ia ‘oku nau tu’u ai ‘i falehopó tete e le’ó ia, tete mo e sínó pea tala leva ‘e he Fakamaaú ‘oku ke loi. Fu’u me’a mo’oni ia Sea, ‘oku ou taukapo au ko e ‘uhingá ko e kakai ko ení Sea. Ke ‘oua te tau fa’u pē e laó ‘o sio pē ki he’etau fakakaukau mo ‘etau, ko tautolu pē. Fa’u e lao..

Fakatonutonu mei he Pule’anga ko e fa’u Laó fakatatau ki he kupu 4 Konisitūtone ke tatau ki he taha kotoa

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Sea fakatonutonu atu. Ko e kupu 4 ‘o e Konisitūtoné ‘oku tatau ki he tokotaha kotoa.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu me’a ki lalo.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Fakatonutonú Sea ‘oku ‘ikai ke fa’u ha lao ki ha ni’ihi kae tuku ha ni’ihi. ‘Oku fau e laó fakatatau ki he Kupu 4 ‘o e Konisitūtoné ke tatau ‘a e kakai ‘o e fonua ni 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : Sea ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia te ne *dispute* e Kupu 4 me’a ia ‘oku fiema’u ‘e he fonua ni, pea ko e laumālie ia ‘etau Konisitūtoné ke tatau e laó ki he taha kotoa. Ko ‘eku ‘uhinga atú ke tau fa’u e laó ke ne tokonia e taha kotoa ‘oua e tokonia pē ‘i ‘olunga kakai ‘oku ‘i ai ‘enau silini. ‘Ai e laó ke kau ai pea mo e masiva taha he fonua ni. Ko e poini ko ia ‘oku ou hanga ‘o ‘ohaké Sea kātaki. ‘Oku mahu’inga ke ‘omai, ‘uluaki ‘a e fo’i hopó, ke mahino ke tau faitu’utu’uni. Ko e fakalea eni ‘a e Lipooti ko eni ‘a e kau Fakamaau Faka-Tu’í na’e totonu ke vilitaki atu ‘a e Poaté mo e Sekelitali ‘a e kautahá ke fakahoko ha ngāue taau, fe’unga mo fakapotopoto ke ta’ofi ‘a e me’a ko ia na’e hoko. Ko ‘eku ‘uhingá Sea ‘oua te ke fakakaukau ko ‘eku vilitakí ko ha tangata vilitaki au. Ko ‘eku vilitakí he kuo ‘osi ui mai ‘Ene ‘Afio ke tau sivilivi’i e lao. Ko ‘etau fa’u lao ko ení ke ‘oatú ke fakamo’oni mai ai ‘a hai. Ko e ‘uhinga ia ‘etau feinga ke tau talangofua...

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole pē Fakafofonga ē. Sai ‘aupito ho’o me’a ko iá me’a mai pē Feitu’ú na ia he ‘oku fenāpasi ia mo e fo’i fika 10 mo e 126. Me’a mai e Feitu’ú na ko e fika 9 pē ‘oku ou kole ‘oua ‘e toe fai ha’o me’a ki aí ka tau hoko atu. Me’a mai e Feitu’ú na ia sai ‘aupito.

Paula Piveni Piukala : Sea kātaki ‘oku fengāue’aki ‘a e fika 9 mo e fika 10. Ko ‘etau tali ko ē fika 10 ‘e matu’utāmaki ia ko e ngāue ‘a e 9. Ka kapau na’e ‘ikai ke fakamo’ui ‘a e 9 ka tau tali ‘a e fika 10 ‘oku ou tui au ki ai, he ko hono ‘uhingá eni Sea. Ko e fika 10 ‘i he hopo ko iá na’e fokotu’u mai ia ‘e he Fakamaaú ke fai e liliu ko ení ko e ‘uhingá ke *accommodate* ‘a e *issue* he hopo ko eni. Ko e hopo ko ení he polisi na’e *bribe* ko Fanguna Alēlea ko e hopó ia ‘a ē ko ē ‘oku *refer* mai ki ai. Pea mo’ua e masi’í ia kae ‘ikai ke mo’ua e taha ia na’a ne totongi. Hopo eni ‘i hono totongi ‘e Sione Filipe *Junior* ‘a e tokotaha ko eni ke ne to’o ‘a e *drugs* mei he loki tauhi’anga malu ‘a e koloa fakamo’oni...

<008>

Taimi: 1100-1105

Paula Piveni Piukala: ... pea mo'ua 'a e masi'i ia ko ení kae hao e. Ko 'eku 'uhinga 'eku poini Sea ke 'omaí mu'a e *context* ke 'oua mu'a te tau tafoki hake pē 'o hiki nima pē ko e 'uhinga he ko u kau ki he faha'i ko ē he kuo 'osi ui mai 'Ene 'Afió, ui mai e Fakamaau Fakatu'i ke tau pea tau toe fuakava foki Sea. Konga tolu 'etau fuakava fai hotau fatongia he lelei taha tūkuingata koe'uhi ko e lelei 'a 'Ene 'Afió lelei 'a e fonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakahoha'a atu.

Sea Komiti Kakato: Tali pē Feitu'u na ko ho'o taimi eni ke me'a mai e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'oku ou hē he fakamatala 'a Tongatapu 7. Ko hono 'uhinga ko e lao ia ko ení na'e lao fakalukufua ia. Ko e ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ai ko ē ko ē 'e Tongatapu 7 ko ia na'a ne fakafofonga'i 'a e tokotaha ko eni ko ē 'oku hopo, ka 'oku ne 'ohake leva ia ke taukapo'i 'aki 'a e kupu'i lao ko eni 'ene tu'u halá ko e 'uhingá ko e tu'utu'uni 'a e Tu'i Fakamaau.

'Oku ou 'oatu 'a e 'a e tōnounou ko ení ko hono 'uhingá ko e Sea ko ē 'o e Komiti Kakato na'a ne fai e ngāue ko ení fakataha pea mo e Komiti Laó na'e mahino ai 'oku malu ai e fonua kae 'uma'a e Konisitūtone. Ka 'i he me'a ko eni ko ē ko ē 'a Tongatapu 7 'oku hanga 'e he kupu ko eni 'o veuki 'a e tu'unga malu 'o e fonua kae tautautefito ki he faitotonu 'a e Fakamaau'anga kae tautautefito ki he Fakamaau'anga Lahi.

'Eiki Sea, 'oku ou manavasi'i hono fai 'a e ngaahi liliu ko ení he 'oku 'ikai kakato 'a e 'elemēniti ko ē na'e fai 'aki 'o e fo'i ngāue ko eni. Pea 'i hono veuki ko eni 'oku 'i ai e tōnounou ai ko hono 'uhingá he ko e mēmipa ko eni na'a ne fakafofonga'i 'a e taha 'o e kau mēmipa na'e hopo. Pea 'i he'ene pehē 'oku 'i ai e fuakava 'a kinautolu 'i he Komiti Laó, Lao *Society* tauhi e molumalu 'o e tokotaha ko ē 'oku ne foakí pea ne hanga 'o fakafofonga'i ke 'oua 'e li'aki nounou pehē 'o hangē ko e 'aho ni hono ngāue'aki 'o e 'aho ni. Li'aki 'a e 'ulungaanga mo e taau 'o e tokotaha ko ē na'a ne fakafofonga'i 'i he Fakamaau'anga 'o 'omaí 'o fakahā heni 'oku hala. Ko e tokoni ia 'oku 'oatu 'e Sea ki he Komiti Kakato mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea. 'Oku ou fo'ou pē au ki he Fale ni Sea. Nau 'amanaki au ia te tau tālanga'i e ongo fo'i fakatonutonu he 'oku na fekau'aki. Ko e me'a ko ē ko u ongo'i na'e 'ikai ke fale'i mai ia 'e *Cooper* he hopo ko ē ko ē he fo'i Lao Fika 9 'ikai ke ne fale'i mai 'e ia ko 'ene talamai pē ko ho'omou fakamo'oni 'oku *inadmissible* he ko e *hearsay*. Ko e fo'i hopo ko ení fale'i mai 'a *Whitten* fale'i mai ia 'e *Whitten* ka ko 'eku kole Sea ke toloi e 'asenita ko eni kae *facilitate* mai e kau, kau Mēmipa 'aki e hopó. 'A e kakano e hopo ke 'uhinga lelei 'etau faitu'utu'uni pē 'oku tau loto ke fai pehē 'a e kau Fakamaau he fonuá ni koe'uhi ko 'eku tokangaekina atu ko u lava au 'o sio ki ai Sea. 'E 'i ai e 'aho 'e 'i ai e tangata tonuhia 'e ngāue pōpula.

'Eiki Minisitā Fonua: Te ke ki'i laumālie pē ke u ki'i fakatonutonu atu?

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a mai. Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua: Tulou pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea na ko u ngali fiepoto ki he Feitu'u na. Ko e Tohi Tu'utu'uni he Konga 39 'Ilonga 'ikai ngofua ha feme'a'aki ki ha kaveinga kuo

‘osi, tatau pē ‘i he fakahā loto ‘i he Fale Alea mo e Komiti Kakato. Pea he ‘ikai toe alea’i tu’o ua ha me’a kuo tali pea tatau pē mo ia ‘oku ‘ikai tali ‘i he pāloti ho Fale. Sea ko e fakatonutonu ia pea mo e faka’osi pē ‘oku ‘ikai ko ha falehopo eni mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u ‘oatu pē ‘eku tali atu ki he ki he, na’e ‘osi hanga ‘e he ‘Eiki Sea Fakafanua ‘o *clarify* mai e *issue* ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga e tali ha fokotu’u tali ha lipooti ke ta’elea’ia. Na’a ne ‘uhinga he ‘ikai ke tau toe lava ‘o liliu ka te tau ‘omai e kakano ko ia ‘o ngāue’aki ko e naunau ia ‘o e Fale ni. Ko e ‘uhinga ia ‘eku *refer* ki hē ke ne hanga ‘o talamai ka tautolu ‘oku fakatu’utāmaki e fo’i lao ko eni. Ko e ‘uhinga ia ‘eku *refer*, ‘ikai ke u ‘ai ‘e au ke tau toe talanoa’i ke toe fai ha liliu ai. Ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia ko e kakano ...

<009>

Taimi: 1105 – 1110

Paula Piveni Piukala: ... e me’a ko iá ‘e lavea ai ‘a e lao ko eni ‘oku tau ‘amanaki ke tau talí.

‘Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu atu Sea

Paula Piveni Piukala: Neongo ko e lao kapau na’e tu’u tokotaha

‘Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Tukuaki’i Tongatapu 7 kuo ne fakahoko anga ta’etaau ‘i Fale Alea

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko e Kupu 111 ho’o Tohi Tu’utu’uni kuo fai ‘e he Fakafofongá e anga ta’etaau ho Falé ‘o ‘ikai ke ne tali ‘a e tu’utu’uni ‘o e kongá 39 ‘i he mafai ‘o e tataki ‘a e Feitu’u na ho Falé. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u manatu au hono ha’o holo ko ē ‘o Sīsū kau mo e kai ta’efanofano ia

‘Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu.

Paula Piveni Pukala: Kau mo ia he maumau laó.

‘Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Kau mo e toli koane he Sapate.

‘Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu Sea ‘oku ‘ikai ko ha ha’o eni. Ko e hā e ‘aonga e tau’i e faitotonú kae ‘ikai ke me’a he laumālie ...

Sea Komiti Kakato: Mo me’a hifo ‘Eiki Minisitā ki lalo ē, ko e taimi ko ē ‘oku mou me’a mai ai ki ha kupu. Pea kuo pau leva ke u toe fakapapai’i ‘a e kupu ko iá. Fakafofonga hoko atu ho’o me’á fakamolemole. ‘Io ka ‘oku ‘i ai e kupu ko ia, ko e kongá ko ē maumau’i he kupu e Konisitūtoné kuo pau ke u sio ki ai. Me’a e Feitu’u na ia.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, fakamanatu atu pe e Kupu 73 e Konisitūtoné; *No Member is liable of what he says in this house.* Ko e fakamanatu atu pe

Sea Komiti Kakato: Me’a e Feitu’u na ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ko ē ‘oku fie ‘ohake ‘e au Sea, tukuange mu’a ke fakamafai e alea ia.

Vaea Taione: Ke u ki’i fakatonutonu Sea

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ē, me’a hifo

Vaea Taione: Sea ko ‘eku fakatonutonu pe ‘aku ia. ‘Oku faka’uhinga pe ia ‘a Tongatapu 7 ki ai pe ia. Hangē ke u fakatonutonu atu ki he’ene me’a ‘anenai he’ene he’ene

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu e

Vaea Taione: Te’eki ai ke ‘osi ‘eku fakatonutonu Sea

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo angé kapau ‘e

Vaea Taione: Na’e me’a ia ‘o pehē

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a mai pe toki ‘ai e Feitu’u na

Vaea Taione: Na’e me’a ia ‘o pehē ‘oku ‘i ai fa’ahinga ia heni ‘oku ‘ikai ke nau maa’usia. Sea tuku hifo pehē ai ho Falé ‘i he’ene fakakaukau pe ia ‘a’ana Sea. ‘Oku pehē fēfē atu e me’a ‘a e kātoa e Mēmipa he Falé ni ‘enau ongo.

Paula Piveni Piukala: ‘UHINGA pe au ki Tongatapu 8.

Vaea Taione: Ka ‘oku ‘ikai ke nau fie me’a hake ‘o fakafepaki, ke tuku ā e ‘eti faiva Sea, fu’u lahi e ‘eti faivá ia heni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo me’a ki lalo ē, ‘oleva, ‘oua teke toe me’a ki ‘olungá ē. Lolotonga pe ho’o sai ho’o me’á kuó ke fakafō’ituitui ‘e mo’oni leva e me’a ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā. Me’a pe e Feitu’u na ia, ko u mālie’ia he taimi ne kei laumālie ai ‘a ‘Akilisi, ha’u e fakafele’au ia ‘oku kei poto pe tangata’eiki ia hono ‘ave ‘a e tipeiti, ‘a e feme’a’aki pea ‘oku ma’u pe ‘a e tu’unga taau ‘o e tokotaha ko iá.

Ka ko u kole atu ki he Feitu’u na ke ke, ‘oua te ke tokanga ko e ki he fakafele’au. Hoko atu e Feitu’u na he ko au ia ‘oku ou tokanga’i e Feitu’u ná.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, koia Sea. ‘Oku ou mahu’inga’ia ke fakapotopoto ‘etau faitu’utu’uni. Ko e ‘uhinga ‘eku fakamalangá Sea he ko e makatu’unga, *basis* pe ko e *foundations* ‘o e fo’i monomono ‘oku fai he lao ko ení ‘oku makatu’unga ia he hopo ko ē. Ko e *Rex vs Anglea*. Ko e kakano ‘o e hopó, na’e ‘uhinga hono ‘omai ‘a e fale’i ‘a e Fakamaau ko ení he ‘uhinga ia na’e ‘ikai ke lava ‘o fai e faka’ilo ki he tokotaha na’á ne *initiate* e *bribery*. Ko e ‘uhingá he na’e tokotaha pe ‘a e taha ko ē ko ē na’á ne hanga ‘o tukuaki’i. Ka ko e fiema’u ‘a e laó ke ‘omai mo ha toe fakamatala kehe ange. Ka ko e pangó ia Sea, sio ko e me’a ia ko ē ko u ‘uhinga ki aí. Ko hono faka’atā ko eni he laó ke lava ‘a e fakamatala pe ‘a e tokotaha pea ‘osi ko iá pea talamai leva ‘e he lao ko ē na’a tau tali ‘aneafi ke ngofua ‘a e *hearsay*, ‘oange pe ki he fakapotopoto ‘a e Fakamaau. ‘Oua te ke hoha’a koe ki he me’a na’e talamai ‘e he Minisitā Laó he ‘okú ne loi. ‘Okú ne lohiaki’i e Falé ni, ko e ‘uhinga ‘o e fo’i lao ko iá.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga e fo’i lao ko iá ke ngofua

‘Eiki Minisitā Lao: Sea

Sea Komiti: ‘Okú ke hanga ‘o ‘ai kimautolu fatongia Sea ke mau afe ‘o tui ki he me’a ‘oku ‘omai ‘e he Feitu’u na

‘Eiki Minisitā Lao: Te u lava pe mo au Sea ‘o talaange ‘oku loi ‘ene fakamatalá. Ka ko u fai ki he tu’utu’uni ‘a e Falé kuo pau ke faka’apa’apa.

Paula Piveni Piukala: Na’e talamai ke tau faka’apa’apa’i ‘enau fakatau e fu’u vakapuna 7 miliona ‘Amelika. ‘Osi pe māhina ‘e 1 maumau

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: Te tau lau ia ko e faka’apa’apa pe ko e ta’efaka’apa’apa

Sea Komiti Kakato: Fika 7 fakamolemole, ‘oua teke hanga ‘o ofe’i lolotonga ho’o me’a anga ta’efaka’apa’apa ki he Pule’angá peá ke ofe’i leva ke taki’aki e fanongo ‘a e kakaí ki he vakapuna. ‘Okú ‘ikai ke kau e vakapuna ia he ‘isiu ‘o e lao ko ení ...

<010>

Taimi: 1110-1115

Sea Komiti: ... me’a pē koe he laó he ko u lolotonga sio he taimi ni ki he anga ta’efaka’apa’apa he kupu 70 ‘o e Konisitūtoné, anga ta’etaau ‘i he ‘ao ‘o e Fale Aleá, fai pē ta’efai ha ngāue ‘oku kaunoa ‘i he, pe fakafaingata’a’ia’i pe fakafe’atungia’i ‘a e Fale Aleá ‘i he fakahoko hono fatongiá, kaunoa ‘i he faingata’a, ‘i ai pē fakafe’atungia’i ha Mēmipa pe ‘ofisa ‘o e Fale Aleá ‘i he fakahoko hono fatongiá, kau ai mo e lau’ikovi’i ‘o e Fale Aleá, fakamanamana ki ha Mēmipa pē ko ‘ene koloá pē, fakahaofi ha taha kuo tu’utu’uni ‘e he Fale Aleá ke puke. ‘A ia ko e ‘ū ‘elemeniti eni e me’a ko e, ‘i he Konisitūtoné. Kotoa ‘a e lao he fonuá ni te tau tautau kotoa he Konisitūtoné. Pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha lao ‘e fepaki mo e Konisitūtoné kuo pau ke tuku ‘a e laó ka tau ‘ai e me’a ko eni he Konisitūtoné. Pea ko e me’a ia na’e fokotu’u mai he ‘Eiki Minisitā ‘oku maumau’i he Feitu’u na pea ko u lau pē ‘e au, ‘io ko e me’angāue ka ‘oku ‘i he Seá ‘a e fakapotopoto tahá.

‘Okú tatau pē ‘oku a’u ki he kau Fakamaaú, ke vakai’i pē. Ko e me’a pē ‘e tahá ‘e Hou’eiki Pule’anga ko u kole atu ki ai, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia ‘i muli ko e hanga ‘e he Pule’angá ‘o totongi ‘a e kau loa ke nau tokoni ki he kakai ko ē, ‘a ē ‘oku taukapo’i ‘e he Fakafofonga Fika 7. ‘A ē ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o totongi ha pa’anga he hopo tangí. ‘Osi teuteu pē he Pule’angá ia pea ‘oku ‘oange ke *independent* ‘a e tokotaha ko iá. Ko ‘Amelika ‘oku hoko ‘a e me’a ko iá ai pea ko e sisitemi ko ē ‘oku ‘i ai, ‘ai pē ke mou fakatokanga’i. Kapau ‘oku hoha’a ‘a e kau Mēmipá, ‘io pea ‘ai ha me’a pehē he ko u fakatokanga’i pē au ‘oku lahi pē e pa’angá ia. Kae ‘uhí kae fakasi’isi’i ‘a e feme’a’aki ko ē ‘o aafe, ‘io ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e kakai e fonuá. Ko e anga pē ‘eku fokotu’u atu kae ‘uhingá ka tau hoko atu. Ko u pehē Fakafofonga me’a pē ai ‘e toe ‘oatu pē ha’o taimi kae ‘oange ki ha Mēmipa. Kuo ‘ova ho taimí ‘au ka ko u tuku pē au ke ke me’a pē me’a pē. Fēfē ke ‘oange kia Fika 10, 11 pea ka toe ‘i ai ha faingamālie ‘e foki mai pē ki he Feitu’u na.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘ai pe au ke u ki’i *respond* atu pē ki he me’a ko ení ‘i he kupu 73, toe ‘ohake hake pē kupu 73. Ko e ‘uhingá ke, kapau ā ‘oku pehē pea ‘oua ā te tau toe lea tautolu.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘ikai ngofua ke puke pe fakamaau’i ha Fakafofonga ‘i Fale Alea lolotonga ‘oku kei fai ‘a e fakataha, ngata pē ‘i he’ene fai ha hia ‘o hopo sula pea ‘e ‘ikai ngofua ke faka’ilo koe’uhi ko ha lea na’a ne fai pē fakahāhā ‘i he Fale Aleá.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko ‘eku ‘uhingá Sea ko e kupu ko iá ‘oku ne talamai *no Members is liable* ki ha lea. Na’e ‘ikai ke u fai ‘e au ha anga, ko ‘eku lea pē.

Sea Komiti Kakato: Ko e faingamālie ia ‘amoutolu kau Mēmipa.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko ‘eku ‘uhingá ke tukuange mu’a ke tau talanoa’i he ‘oku mahu’inga ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, kotoa ‘a e kupu ko eni he Konisitūtoné ‘oku ‘i ai pē ‘etau Tu’utu’uni he Falé ke ne pukepuke ‘aki e ma’uma’uluta e Falé ni. Kapau te tau ‘unu ki he kupu ko ē ‘oku ke me’a ki aí ‘e lahi hono faka’uhinga’i.

Paula Piveni Piukala: Ko u kole atu Sea ke kole ki he Kalaké ke ne ‘omai e miniti na’e tu’utu’uni ai e Sea Fale Aleá ki he mahu’inga ‘o e ‘ū me’a ko eni ke tau ...

Sea Komiti Kakato: Sai, me’a hifo. Malanga ha taha ka u ‘oange ki he Kalaké ke ‘omai e me’a, ke ke fiemālie ka tau hokohoko atu. Fika 10 me’a mai, Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Kalake ‘omi angé miniti ko eni ‘oku fiema’u he Fakafofongá. Fiema’u pē ke mou fiemālie pea u fiemālie mo au ka tau ‘unu atu mu’a fakamolemole.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e me’a ‘oku ke tokanga ki ai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko ‘eku ki’i kole atu pē ki he Feitu'u na ‘oku fai ho’o fiemālie ‘au ka mau kina’ia mautolu Sea ‘i he me’a ko eni ‘oku hokó Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Ikai, ko ‘eku ‘oatu pē ‘aku ia hoku loto ko ē ‘okú Sea mo e anga ‘emau fakakauká.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fiemālie e Feitu'u na, ta’efiemālie kimautolu.

Sea Komiti Kakato: Mahalo ko au ‘oku ou kina’iá he taimi ko ē ‘oku mou feme’a’aki pehē aí, he ko u nofo ‘o feinga’i ke tauhi ho’omou vā ‘i he tipeití ke ‘oua ‘e, kapau ‘oku kina’ia e Feitu'una fēfē e motu’á ni. Kapau ‘oku kina’ia ‘a e Fakafofongá, fēfē leva kitautolu kotoa e kau Mēmipá. Hoko atu Fika 10.

Kapelieli Lanumata: Mālō. Tapu mo e Feitu’u na ...

Sea Komiti Kakato: Kalake.

Fokotu’u mohetolo atu hono alea’i Lao Fakatonutonu fika 2 ki he Lao Fakamo’oni 2023

Kapelieli Lanumata: Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō. Sea ‘oku ou fokotu’u atu ‘a e, ke ki’i mohetolo atu ‘a e lao ko ení. ‘Omai mu’a ha faingamālie ‘e Sea ki he, tautefito ki he Hou’eiki Kapinetí pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ‘a e ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu Sea. Sea ko ‘eku fakatonutonú ka kuo tali ha me’a ...

<002>

Taimi: 1115-1120

‘Eiki Minisitā Fonua: ... pāloti ‘i he Fale, he ‘ikai ke toe fai hano alea’i he ‘osi ‘a e ta’u ‘e taha, ‘e toki alea’i ai, hangē ko e lao ko eni kuo tali.

Sea Komiti Kakato: Ki’i tuku pē he ‘oku mau lave’i pē ‘e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fonua: Ka ko e fokotu’u ko eni ke toloi ‘a e paasi hono pāloti’i ‘o e lao kuo tali ho Fale, ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā fakamolemole e, ‘oku mau lave’i pē ‘a e fatongia ke fai, he ‘ikai ke toloi, ko e hā koā ‘a e me’a ‘oku ‘ai ke toloi.

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko e kole ia ‘a e Fakafofonga ke toloi ‘a e me’a na’e ‘osi paasi ‘a e Lao ko e Fakatonutonu ko eni.

Sea Komiti Kakato: Ko e lao ko ē kuo ‘osi paasi he ‘ikai ke tau toe lava ‘o toloi, lao ko ē ‘aneafi he ‘ikai ke tau toe toloi.

‘Eiki Minisitā Fonua: ‘E toki ‘osi ‘a e ta’u ‘e taha pea ‘e toki alea’i ha me’a fekau’aki mo ha me’a kuo paasi, mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā mālō. Ha koā ‘a e fokotu’u ‘a e Feitu’u na Fakafofonga.

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu pē ‘Eiki Minisitā, ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga au ia ki he lao ‘aneafi, (9), ko ‘eku talanoa eni ‘i he Lao 10, ‘oku lolotonga fai ai ‘a e feme’a’aki. Ko e ko e ...

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ‘oku fokotu’u ‘e he Feitu’u na ke toloi.

Kapelieli Lanumata: Ko e fokotu’u ‘a e motu’a ni Sea fakamolemole pea mo e Feitu’u na, ke ki’i toloi atu mu’a kae ‘omai ‘a e CR 281 e 2020, mo e CR 11/2020, ke me’a ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Ko e palopalema ‘oku sio ki ai ‘a e motu’a ni he ‘oku kaunga lahi ‘aupito ‘a e Lao 10 pea mo e Lao 9 na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘aneafi.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ...Sea ...

Kapelieli Lanumata: Te tau ‘ave mafai ‘o tuku he sino ‘o e Fakamaau kae ‘ikai ke tuku ‘i he *system* Sea.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Fakatonutonu atu.

Kapelieli Lanumata: Ko e taimi ia ‘e hoko ai ‘a e palopalema.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Kapelieli Lanumata: He ‘oku ‘osi ‘i ai ha taimi ‘a e Hou’eiki. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu Fakafofonga 10, me’a hifo.

Fakamahino Pule’anga kupu 126 ‘uhinga ia he ‘ikai mo’ua ha taha ‘i ha fakamo’oni pē ‘i ha kaungā hia

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko ‘eku fakatonutonu Sea, kuo ‘osi taimi fe’unga ‘a e taimi na’e tufa ai ‘a e lao ko eni ke takitaha *research* ‘o kapau na’e ‘i ai ha me’a ‘oku te fiema’u ke te fekumi ki ai. Ko e tefito ‘a e ki’i fo’i lao ko eni, ki’i fo’i kupu ko eni 126, **he ‘ikai mo’ua ha taha ‘i ha fakamo’oni pē ‘a ha kaungā hia**, me’a ia ko ē na’e hao ai ‘a e Alalea, ‘a e ‘u hopo ko ia ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki. He na’e ‘ikai ke lava ke mo’ua ha kaungā hia koe’uhí ko e fakamo’oni ‘a e kaungā hia.

Kapelieli Lanumata: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo angé, me’a hifo ‘e Fakafofonga.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ki’i tali si’i hifo ia he na’e ...

Sea Komiti Kakato: Sai, ki’i me’a hifo Fakafofonga he na’e totonu pē ke u tuku ki he Minisitā ke ne fakamā’ala’ala mai’a e fo’i me’a ko eni, ka ‘oku mālie na’a ke fakamā’ala’ala ia ‘e he Feitu’u na, ‘oku ‘ikai ke fakamā’ala’ala mai ia ‘e he Pule’angá ē, ‘o mea’i ai ‘i he, kau au hono lave’i mo mea’i ‘e he kau Mēmipa. Me’a mai angé.

Fakamahino Pule’anga ‘uhinga ‘a e fakatonutonu ki he kupu 26 e Lao ki he Fakamo’oni kae lava mo’ua ai ha taha faihia

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Pea ko e ‘uhinga ia hono fai ‘a e fakatonutonu ko eni Sea, he ‘ikai ke toe fiema’u leva ke fai ‘a e fakatokanga ko ia ‘e he Fakamaau ki he kau sula kuo pau ke ‘i ai ‘a e fakamo’oni kehe ke fakapapau’i ‘aki ‘a e me’a ko ē kae lava ke ma’u mai ‘a e hia ko ia ‘Eiki Sea. Kapau ko e fo’i fakamo’oni pē ko e kaungā hia ‘e taha, na’e fiema’u ‘e he lao ia ke toe ‘omai mo ha taha.

Kapelieli Lanumata: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo ki’i me’a hifo, ki’i me’a hifo.

Taumu’a Pule’anga ke fa’u e Lao ki he malu e nofo & lelei fakalukufua e fonua

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e me’a ia ‘oku ui he fo’i lea faka-Pālangi ko e *corroborate* kaungā hia pea mo ha *supporting evidence*, fakamo’oni tokoni kuo pau ke fakahoko ia kae lava ke mo’ua ‘a e faka’iloa, ka ‘ikai he ‘ikai mo’ua ia. Fēfē kapau ‘oku na toko ua pē, ho’o hia he *drugs*, na toko 2 pē pea fakamo’oni mai ‘a e kaungā hia ki hē, pea ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ke ne tokoni’i ‘a e fakamo’oni ko ia. ‘E hā, tukuange ai pē ia? me’a ia ‘oku loto ki ai ‘a e Fale ni, tukuange ai pē ia ke hao mei he hia mamafa ‘oku tau fīu feinga’i mo tau mole pa’anga hono feinga’i, me’a ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e kupu ko eni, ko hono feinga’i ke malu ‘a e nofo ‘a e kakai ‘o e fonua ‘Eiki Sea.

Ko hono feinga’i ko ē ke hoko atu pē he tu’unga ko ē he taimi ni, ko ‘etau tokoni’i ia ke hoko atu ‘a e fai hia. Ko ia ‘oku ou kole atu Sea hoko atu mu’a ‘a e feme’a’aki, pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ‘a e lao ni, tali, ‘oku mahu’inga, ki he’etau melino mo e maau ‘a e fonua ni. Tau vahe’i ‘a e lau miliona ki hono tau’i, pea na’e fai ‘a e fono fakafonua ‘a ‘Ene ‘Afio, ke fakakaukau’i ha founa ‘o ta’ofi ‘aki ko eni ‘oku kei ma’u pē. Kole atu Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke fa’u ‘a e lao ko eni ke kovi ki ha taha.

<005>

Taimi: 1120-1125

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... ‘Oku fa’u ki he lelei fakalukufua ‘a e kakai e fonua mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ange fakatonutonu ‘e Fakafofonga Tongatapu ē 7 koe’uhī ‘oku ‘osi me’a’aki ia he ‘ea ‘oku pau ke fai e fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou fakatonutonu’i he ‘oku lohiaki’i tautolu. Ko e hopo ko eni na’e mo’ua ngāue pōpula ta’u ‘e 4 fakasi’isi’i ‘o mate ki he ta’u ‘e 2 ta’u ‘e 3 toloi e ta’u fakamuimui.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘A e tokotaha kae ‘ikai ke lava ‘o mo’ua ‘a e tokotaha.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘isiu ko ē ko ē he hopo ko eni.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e me’a ia ko ē na’e malanga ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ko ē pehē ‘e he Fakamaau ...

Sea Komiti Kakato: Ko e tu’u he taimi ni te u ‘oatu leva ‘eku fakakaukau ‘o fakatatau mo ‘etau tu’utu’uni fakatonutonu he Feitu’u na ē pea ‘oku toe fakatonutonu mai he Palēmia Le’ole’o ‘a e Feitu’u na. Ko u pehē ke tuku ia he ‘oku ‘ikai ke mea’i he kau Mēmipa ia ‘a e ‘elemēniti totonu ko ē ‘o e fo’i hopo.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ia ‘eku kole atu Sea ke *facilitate* mu’a e kau Mēmipa ke fakamakatu’unga lelei ‘etau faitu’utu’uni. ‘Oku ou ‘ofeina faka’apa’apa’i pē ‘e au ‘a e Minisitā Lao, ka ko u ‘ofeina ‘a e kau Mēmipa ‘oku ‘ikai ke *privilege* ke nau a’u...

Vaea Taione: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Vaea Taione: ‘UHINGA pē SEA ke mea’i pē he FAKAFOFONGA me’a pē ki ai pē. FĒFĒ leva ka kuo ‘OSI mahino’i pē ia he kau MĒMIPA ‘a e fo’i lao ko eni, hangē ko e motu’a ni kae ‘oua ke ne toe hanga ‘e ia ‘o toe fakakau atu ha taha ai, ha’u pē he’ene fakakaukau SEA mālō.

Kapelieli Lanumata: SEA.

SEA KOMITI KAKATO: Me’a mai Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e FEITU’U na ko ‘EKU tokanga atu he ko u lave’i ‘e au ki he ma’u ‘a e ‘EIKI PALĒMIA ko e loto ‘a e motu’a ni ke toe ki’i toloi kae fai hano siofi he kau MĒMIPA ‘a e 126 mo e 127. Ko e kole ia ‘a e motu’a ni SEA lave’i pē he motu’a ni ia ko e FALE fa’u lao eni ‘ikai ko e FAKAMA’U’ANGA eni, ka ko u lave’i he motu’a ni ‘OKU ‘i ai e ni’ihi e kau MĒMIPA he FALE ni ‘OKU te’eki ai ke nau lau nautolu TU’UTU’UNI ‘a e FAKAMA’U’ANGA ki he hopo ko eni *Rex v Alalea* pea mo e *Rex v Tuaimēi’api* he ‘OKU mahu’inga e *context* ‘a e TU’UTU’UNI ‘a e FAKAMA’U’ANGA ke tau ma’u ai e mahino ke tau fai e feme’a’aki he lao ko eni.

‘EIKI PALĒMIA LE’OLE’O: SEA fakatonutonu atu.

Kapelieli Lanumata: Ko e me’a ia ‘OKU kole he motu’a ni mālō.

SEA KOMITI KAKATO: FAKAFOFONGA tau tu’utu’uni fakatonutonu me’a hifo.

‘EIKI PALĒMIA LE’OLE’O: Kapau te u ‘OATU ‘a e TU’UTU’UNI FAKAMA’U’ANGA ko ha kongā ‘o e lao pea ko u tui ki ai.

SEA KOMITI KAKATO: ‘E ‘EIKI Minisitā.

‘EIKI PALĒMIA LE’OLE’O: Ko e TU’UTU’UNI FAKAMA’U’ANGA ko ē ‘OKU ‘OATU he fakamahino ‘OKU ‘ikai ko ha kongā ia ‘o e lao ko eni. Ko e ‘UHINGA pē ia ke ne hanga ‘o fakapapau’i ‘a e ‘UHINGA ‘o e fakatonutonu ko ē ‘OKU fai. Pea ko e me’a ia ‘a’ata MĒMIPA ke te kumi ‘a e ngāue ko ē na’a te fai he ‘OKU totongi ‘e he FALE Alea hoto ‘apī ke te nofo ai mālō SEA.

SEA KOMITI KAKATO: Mou ki’i me’a hifo pē ka u ki’i feinga pē ke fai mo tau ‘unu ā Hou’eiki, ‘OKU te’eki ai ke mou me’a mai moutolu ki he ngaahi kupu ko ē ‘OKU fai ai e fetongi. Ko e talu ‘EKU FALE Alea ko u fiu au hono fakamanatu’i ‘OKU te’eki ke ‘OMAI ha lao pehē ni ia pea ‘OMAI mo hano fo’i fakatātā. Ka kuo pipiki e kau FAKAFOFONGA he fakatātā Pule’anga ko ho’omou ‘OMAI e fakatātā ko ia, pea kuo ‘OMI ia ki he FALE ni, pea kuo pau ke hoko atu ia.

‘EIKI PALĒMIA LE’OLE’O: Ko ia SEA ko e me’a ko ia ia ko e fakamatala fakamahino ko e nōmolo pē ia ‘o e fa’u lao mei tuai. Kuo pau ke ‘i ai ‘a e peesi fakamatala fakamahino ka ‘OKU ‘ikai ko ha kongā ia ‘o e laó.

SEA KOMITI KAKATO: Tuku pē ke u toe vakai’i he ko e mei ‘alu eni ke ta’u ‘e uofulu tupu eni ‘EKU ‘i he FALE Alea ni ko ‘EKU toki vakai ‘a’aku eni ki he me’a pehē ‘OKU ‘OMAI ha fo’i hopo ‘OMAI’aki ‘a e ngaahi fo’i lao ko eni. Ka ‘OKU fa’a ‘OMAI pē ‘e he kau Minisitā ‘o e ‘aho ‘aneafi ‘a e ngaahi fo’i lao ke liliu pea ‘OMAI nau me’a mai he’enua ngaahi faka’uhinga. Pea ‘i ai leva pea mo e tokoni mei he kau FAKAFOFONGA mo e fehu’i pea hoko atu ka koe’uhī kuo ‘OMAI eni, lahi e ni’ihi he kau MĒMIPA a’u kiate au ‘ikai ke u lave’i ‘e au e hopo ‘aneafi mo e hopo he ‘aho ni, mahalo ko e Fika 7. Pea ‘OKU fokotu’u mai ‘e Tongatapu 10 kaikehe Hou’eiki ka kuo tō mai heni ki he FALE ni kuo tali ‘e he SEA ‘o e FALE Alea pea kuo tukuhifo ka na’a ku meimei

pehē ‘e ‘i ai ha ni’ihi te nau faka’uhinga’i ‘a e fo’i kupu ‘o e lao. Ka ‘oku nofo ‘etau tokanga ‘atautolu ‘i he fo’i hopó pea taki ai ‘a e tokanga ‘a e Komiti Kakato kae ‘ikai ke tau fakatokanga’i mu’a ‘a e fo’i Kupu 127 mo e 126 ko ia pē.

Fiema’u ha fakamatala fakamo’oni pou pou ke pou pou’i fakamatala kaungā hia kae toki lava fakamo’ua’i e faka’iloa

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: 126 ē Sea na’a ku fakahoha’a atu ki ai ‘anenai mo e ‘uhinga na’e fa’u ai e fo’i lao ko ia. Ko e fakatātā pē ē koe’uhī ko e fiema’u ē ‘a e Tu’i Fakamaau lahi Whitten ...

<007>

Taimi: 1125-1130

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : .. na’e makatu’unga ai hono fai e liliu mo e fakatonutonu ko eni ‘o e laó. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘A ia ko e tu’u ‘a e fo’i kupú ‘e Palēmia Le’ole’o hangē ko ho’o me’á kapau leva ‘e ‘omai ha fakamatala mei he kaungā hiá he ‘ikai ke tali ‘e he Fakamaau ia ‘a e fakamatala ko ia. Ko ia?

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Ko ‘ene tu’u ko ē taimi ní kuo pau ke toe ‘i ai ‘a e fakamatala fakamo’oni ke ne pou pou’i e fakamatala ko iá pea toki lava ke fai ‘a e fakamo’ua’i ‘o e tokotaha ko ia. Kā ‘o kapau ‘e fai’aki pē ‘a e fakamatala ko ē ‘a e kaungā hiá ‘ikai ke tali ia ‘e he Fakamaau’anga.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Ko ‘ene tu’u ko ení fiema’u ke fai’aki pē ‘a e fakamatala, ko e lava pē ke fai’aki pē fakamatala ko ē ‘a e kaungā hiá ‘ikai ke toe fiema’u kapau ko ha hopo sula, ke fakatokanga ‘a e Fakamaau ki he kau sulá ‘oku te’eki ai ke pou pou’i ‘e ha fakamo’oni ‘e taha ‘a e fakamo’oni ko ē na’e fai.

Sea Kōmiti Kakato : Mahino kiate au ‘e Palēmia Le’ole’o. Pea kapau ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala kehe hangē ko ho’o me’a maí pea ‘ikai toe ‘i ai ha fakamatala ‘ikai ke fiema’u ‘e he Fakamaau ke toe ‘oange ha fakamatala ‘a e kaungā hiá, hā leva e me’a ‘a e Fakamaau ‘e fai ki he tokotaha ko ē ‘a ia kuo tukuaki’i pē faka’iló. ‘E fakahaofi pē tautea ?

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Kapau ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha *supporting evidence* Sea fakamo’oni tokoni, he’ikai ke mo’ua ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : He ‘ikai ngofua ia ke fakamo’ua’i ‘aki pē e fakamatala fakamo’oni ko ē ‘a e kaungā hiá.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : ..’i he’ene tu’u ko ē he lolotonga ni.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Palēmīa Le'ole'o. 'Io me'a mai Tongatapu 7.

Tokanga 'e lahi ange faingamalie ke fakamo'ua'i ha taha tonuhia he hū mai fakatonutonu kupu 126

Paula Piveni Piukala : 'Oku ou faka'amu pē 'oku mahino 'a e 'uhinga mai kei lahi ange 'a e faingamālie te tau 'ave ha tonuhia ke ngāue pōpula he'ene tu'u ko ia. Fakatokanga'i pē 'ene fakamatalá kapau te u tukuaki'i koe Sea, pea ta ō ki he Fakamaau'angá.

Sea Kōmiti Kakato : 'Ai atu ha taha kehe, ko e 'ai hake pē ho'o me'a 'oku ke 'ai mai kia au. 'Ai hake pē me'a kuo 'ai mai kia au. Ko e me'a ia 'oku 'ikai ke u fie ofi atu ai ki he Feitu'ú na ko ho'o nofo pē 'o..

Paula Piveni Piukala : Kapau te u tukuaki'i 'a Tongatapu 50 ...

Sea Kōmiti Kakato : Sai ange ia.

'Aisake Eke : Mālō e ma'u koloa.

Paula Piveni Piukala : Kapau te u tukuaki'i 'a Tongatapu 5, 'ikai toe fiema'u ia ke u 'omai pē na'e fanongo mai 'a Tongatapu 10 pē na'e fanongo mai 'a Tongatapu 4. Fai'aki pē 'eku fo'i tukuaki'i.

'Eiki Palēmīa Le'ole'o : 'Ikai Sea 'oku 'ikai ke pehē.

Paula Piveni Piukala : 'E malava ko e *scenario* ia Sea.

'Eiki Palēmīa Le'ole'o : Ko e fakatonutonú Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i tuku angé 'io me'a mai he ko 'etau tu'utu'uni ko e fakatonutonu pē. Ko e hā 'a e fakatonutonu ?

'Eiki Palēmīa Le'ole'o : Ko e fakatonutonú 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke ta'ofi 'a e fakamo'oni kotoa pē.

Paula Piveni Piukala : Ka 'oku 'ikai fiema'u.

'Eiki Palēmīa Le'ole'o : 'Oku kei 'atā pē ia, ka 'o kapau 'oku na toko 2 pē Sea 'a e ongo kaungā hiá ka 'ikai leva ke 'i ai ha taha ke ne poupou'i 'a e fakamo'oni ko ē 'e 'atā ia. Kapau ko e fakatātā eni. Kapau 'e ma'u ha toko 2 mo ha *drugs* 'oku 'ikai toe 'i ai ha fakamo'oni ko naua pē 'oku fefakamo'oni 'akí. Pea 'e hā 'e tukuange ā kinaua ia ke na ō 'o tau'atāina? Fiema'u 'e he kupu ko ení ke lava 'o tautea'i ngāue'aki pē fakamo'oni 'e taha. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō me'a mai.

Paula Piveni Piukala : Kapau te tau 'omai e *context* ko ē hopo ko eni na'e 'uhinga ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea 'omai ha ki'i faingamālie.

Paula Piveni Piukala : Manatu'i ko e fakamatala fakamahinó ko e *basis* ia pē ko e makatu'unga ia 'oku 'uhinga ai hono 'omai e fo'i lao. Ko e hopo ko iá ko e ta'efiemālie 'a e Fakamaaú he faka'ilo mai e polisi kae 'ikai ke faka'ilo mai e tama na'a ne totongi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea fai ha ki'i tokoni ki he Fakafofonga kapau 'e loto ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Tali pē e tokoní Fakafofonga ? Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu mo e kau Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e me'a ia ko ení 'oku angamaheni pē ia 'i māmani lahi. 'E lava ke 'i ai ha *informant* mahalo ko e fo'i lea ko e *informant*. Ko ha tokotaha 'oku kau 'i he kaungā hiá pea 'oku afe hake ia 'o kau mo e faha'i 'e tahá. 'Oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni Sea. Ko e fakaikiiki ko ē 'o e me'a ko ē ki falehopó Sea ko e me'a ia 'a e Fakamaau. He ko 'etau pōtalanoa 'atautolu he taimi ní ia kuo tau hanga 'etautolu 'o *assume* e me'a kotoa. Kapau 'e pehē 'e pehē 'e pehē. Sea tukumu'a ia ke 'ave ia ki he Fakamaaú ka tau hanga 'o fakalao'i 'a e *informant* tokotaha ko ē 'e lava 'o ha'u mei loto mei he fu'u loto'i hiá, 'o hoko ko ha tokotaha ke fakamaau ke fakamo'oni koe'uhi ko e hao fakalūkufua 'o e Pule'angá Sea kakai e fonua...

<008>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ko 'etau talanoa eni ki he fo'i lao 'oku 'ikai ke *base* ia 'i ha ki'i hopo 'e taha. Ko e hopo ko eni ko ē 'oku 'omai ko ē 'o fakatātā 'aki 'a e me'a ko ení ko e konga pē ia ke fakama'ala'ala ki ha tokotaha 'oku 'ikai ke mahino ki ai 'a e me'a ko e lao Sea. Ka ko e me'a 'oku ou feinga'i ke fakamahino he pongipongi ni Sea 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni ia. 'Oku tali fakamāmani lahi ia. Ko e hā e me'a 'oku tau feinga ai ke ta'ofi 'a e *informant* he fonua? 'O kapau ko ha me'a ia 'oku *internationally recognised*. Sea ko e fokotu'u pē ia he 'oku tau hanga 'e tautolu 'o feinga 'a Tonga ni ke 'oua 'e 'i ai ha *informant*. He 'ikai ke lava ia 'o ta'ofi e me'a ko ia. Ko e me'a ko ia kuo pau ke fakakau ...

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu e Minisitā. 'Oku 'ikai ko e Lao eni ia ki he *Informant*. Ne to'o 'e ia 'o mama'o 'etau talanoa. Ka te u 'oatu e fakakaukau ko eni Sea. Ko e palakalafi 21 ko ē ko ē 'o e fo'i hopo ko eni ko e vilitaki 'a e Fakamaau ko e hā e 'uhinga 'oku faka'ilo mai ai e polisi kae 'ikai ke faka'ilo mai e tama na'a ne *bribe* e polisi. Ko e fo'i tali na'e 'oange he *Crown Law* 'ikai ke fe'unga pea ko e 'uhinga ia e fale'i ko ē ko ē 'a e Fakamaau ka ko e 'uhinga 'eku kia au ia Sea ko e 'uhinga foki 'a e *world standard universal standard* 'o e *reasonable doubt* ke fakamo'oni'ia ta'etoeveiveiua ke 'oua te tau *send* ha *innocent man to jail*. Ke 'oua 'e 'i ai ha taimi 'e lahi ange e fehalaaki, ko hono ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tokoni ki he Fakafofonga Sea.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na e tokoni?

Paula Piveni Piukala: 'Io.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea ko e me'a ko eni ko ē 'oku fai ki ai 'a e pōtalanoa ia ko 'etau 'omai 'a e hopo ke ne hanga 'o pule'i 'a e fo'i me'a 'oku lahi ange ko e tokotaha 'oku lava ke tau'atāina 'ene fili ke ha'u 'o hoko ko ha tokotaha *informant* ke mavahe mei he

fo'i tefito'i hia ko e fo'i lao ia Sea kae 'oua 'e 'omai e ki'i hopo ko eni ke ne hanga 'o pule'i e me'a ko ia Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ne toho ia 'a e lao mama'o mei, 'ikai ko ha Lao eni ia ki he *Informant*.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē Minisitā ē 'oku 'ikai ke ne na'a ne tali ke ke tokoni pea ko e taimi ko ē na'a ke tokoni ai 'oku ne 'oku 'ikai ke toe tui ia ki ho'o tokoni me'a mai ange. 'Ai 'o faka'osi ā kae si'i 'ave ki ha Fakafofonga ke si'i me'a mo e faka'ofa e kau Fakafofonga ho'o ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u ki'i faka'osi atu au ia Sea kae toki, toe, miniti pē 'e taha.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai ange.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea mahalo ko e me'a ia ko ē 'oku 'ikai ke mahino ko ē 'i he 'aho ni, ko e lao ko eni ko e fakahū mai ia 'o e Lao Fakamāmani Lahi ko ha tokotaha na'e kaungā hia pea 'oku mavahe mei he kaungā hia 'o kau ia ko e fakamo'oni ki he hia na'e faí. Ko e fo'i tefito ia Sea. Pea 'oku 'i ai leva e ngaahi hopo na'e 'omai 'aki koe'uhí ko e fakamo'oni ke ne lava huluhulu mai 'a e fo'i lao ko eni ka 'oku 'ikai ko e fo'i lao ko ē pē ko e hopo ko ē na'e 'omai 'aki ko e me'a ia na'e fa'u 'aki e fo'i laó. He kapau te tau hanga 'e tautolu 'o 'ai e fo'i keisi kotoa pē 'o fakatatau ki he fo'i laó he 'ikai ke mo'oni ia Sea he koe'uhí ko e fo'i lao ia pē ko ha lao pē 'oku fa'u. 'E *apply* ia ki ha taha pē mo ha feitu'u ka ko e lao eni ia 'oku faka'ofa'ofa Sea. He kapau hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Palēmia Le'ole'o 'o kapau 'e toko ua pē e ongo tama. Ko hai 'e toe 'alu 'o sio ki ai? Ko hai 'e toe ha'u mei ai ha *information* ko e mavahe 'a e tokotaha ko eni he ko e mahalo ko e kaveinga mahu'inga taha ia Sea ke tau sio ki ai. 'Oku ai ha tokotaha 'oku lototō ke mavahe mei he hia 'o kau ki ha fakamo'oni ki he lelei fakalukufua 'o e fonua. Ko e poini ia Sea pea tau nofo ai. Kae 'oua 'e mai e fanga ki'i fakamatala mo e ngaahi hopo ke ne hanga 'o uesia e fo'i tefito'i fatongia Sea mo e fo'i tefito'i fakakaukau 'o e lao ko eni Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e ko e me'a ia nau lave ki ai 'anenai 'Eiki Minisitā ē. Kuo mou 'omai e fo'i hopó pea 'oku 'ikai ke 'omai hono fakaikiiki pea 'oku mou toki me'a hake 'o fakaikiiki tautautefito ki Tongatapu 7 'oku ne mea'i 'e ia e hopo ko eni. Kae mālō pē ko eni kuo mou me'a mai pea kuo pipiki e kau Mēmipa ia pea 'oku 'ohake mo e ngaahi hopo kehe 'oku 'ikai ke mea'i ia he kau Mēmipa. Ka 'oku hangē ko e me'a nau lave ki ai ta'u eni 'e, ta'u lahi 'ete faifatongia he ngāue ni ko e 'omi pē ko ē 'a e fo'i laó pea toki nofo hifo e Mēmipa 'o kumi mo vakili hūfanga he fakatapu pea 'omi 'ene 'uhinga fakapotopoto ki he Fale 'Eiki ni koe'uhí kae lava 'o veteki 'aki 'a e lao ko ia he ē. He 'ikai ke u lava au 'o toe ta'ofi he ko e 'uhinga 'oku 'osi tñaki mai fokotu'u ko eni 'a Fakafofonga Tongatapu 10 ke toloi ē.

'Ikaí pou pou'i fokotu'u Tongatapu 10 ke mohetolo atu hono alea'i Lao Fakaangaanga fika 9/2023

Kātaki 'oku ou ngāue'aki ...

<009>

Taimi: 1135 – 1140

Sea Komiti Kakato: ... ‘O nouti eni ē, ‘a e ongo fo’i lao ‘e 2 ko ení, ‘i ai ha pou pou ki ai. Sai, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pou pou ē. (Na’e ‘ikai pou pou’i fokotu’u ‘a Tongatapu 10.

Hoko atu e feme’a’akí ia, fakamolemole, ‘io Tongatapu 1 pea hoko mai leva ‘a Tongatapu 11 ē pea Tongatapu 4.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea pehē ki he fakataha ‘eikí. Kuo mahino mai ki he motu’á ni toki ki’i fakama’ala’ala mai ko eni na’e me’a mai’aki ‘e he Palēmia Le’ole’ó. Ka ‘oku ‘uhingá foki ‘o hangē ko e feme’a’akí pe ‘oku ‘omi e keisí. ‘A eni ‘oku ‘osi ‘asi pe ‘i he me’a ‘a e Tu’i Fakamaau Lahí ‘oku fiema’u ke fai mo liliu fakavave leva he vave tahá.

‘E lava ke toe ki’i ‘omai ange pē ‘o kapau ne ‘osi ngāue e lao ko ení ki he hopo ko iá, na’e mei fēfē e olá. ‘Oku mahino kiate au ‘a e me’a ko eni na’á ke toki me’a mai’aki ki he anga ko ē ‘uhinga e laó ki he ongo fakamo’oní mo e, ka ko e tau pehē kapau ko e makatu’unga ko ē ‘o hangē ko e me’a na’e me’a ki aí. Na’e mei kehe e ola ‘o e hopo ko iá mo toe ma’u ange ai e fakamaau totonú? Mālō.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko u tui pe ki ai Fakafofonga koe’uhí ko e me’a foki ia ‘a e Fakamaau he ‘ikai ke u lava ‘o *speculate* pe teu fakahā atu ka ko u fakafuofua ki ai. Ka ko u tuí ne mei toe kehe ange ‘a e ola ko ē na’e hoko ‘i he hopo ‘o e ‘aho ko iá mo e me’a ko eni ‘oku tau me’a ki ai he ‘ahó ni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘a ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e poini ‘oku ou fie ‘ohaké ‘e Sea ‘oku anga pehé ni. Ko e ‘uluakí ‘oku ‘ikai foki ke hanga ‘e he fakamatala ko eni ‘oku ‘omai meí he Minisitā Laó mo e Fakamaau’angá ‘o fakamahino’i kakato mai

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea

Taniela Fusimālohi: Ko e hā e

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Oku fēfē ‘etau me’á, ko e līpooti eni ‘a e Fakafofonga, Sea ‘o e Komiti Laó. Pea ko eni ia ‘e tu’u ia ‘o fakaholomui mo faka’ikai’i.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke u

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Oku anga fēfē ‘etau ngāue he Falé ni kapau ko ‘etau fuakavá ē, vahe mai mo e fatongia pea fakahū ‘ete līpooti pea ‘oku kehe leva ‘ete

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamatalá. Ko ‘eku ‘uhinga pe ‘a’aku ki he me’a ko eni ‘oku ‘omai koe’uhí foki he ‘oku, ko e fatongia foki e komiti ia ko e sio pe ia ke ne fai ‘a e sivi pe ‘oku mau ‘a e līpooti ki he me’a. Ko hono ‘elemeniti ‘o’ona ia ke toki talanoaí he Falé. Ka ko ‘eku ‘uhingá eni ko e me’a ko ē na’e tokanga mai ki ai e Fakamaau Lahí.

Fokotu’u ke tali Lipooti Komiti Lao fekau’aki mo e fakatonutonu fika 2 ki he Lao Fakamo’oni 2023

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e līpooti ‘a e komiti Sea ‘oku fokotu’u mai ‘e he Sea ko ē e komiti, fokotu’u atu ke tali ‘a e līpooti ko eni.

Tui 'Eua 11 mole fakamaau totonu 'i he taimi hala faitu'utu'uni Fakamaau'anga

Taniela Fusimālohi: Koe'uhí Sea ko e ngaahi makatu'unga ko ē 'o e liliu 'oku toki hā mai ia 'i he fakamatala ko eni 'a e 'Eiki Minisitā. Ka ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki ai kapau te u ki'i ngāue'aki 'a e Kupu 11 'a ia na'e 'osi fai foki 'a e liliu tatau ia he 2016 ki he hia ko ē 'o e fakalieliá pe ko e tohotohó 'e Sea.

Ko e me'a ko ē ko u feinga ke fai ki ai e sió 'oku mahino e tafa'aki ia 'e tahá. Ko e tafa'aki ko eni 'e tahá ko e hā leva hono matāmama 'o e fō'i liliu ko eni. Kapau, ko 'eku 'uhingá eni, ko e tokotaha ko ē 'oku 'ai ko ē ke ne fai 'a e fakamo'oni 'oku 'i ai pe hono tu'unga. 'Oku 'i ai hono tu'unga faka'atamai, toe 'i ai pe mo hono tu'unga fakasino mo'uilelei. 'Oku 'i ai pe pea mo e tu'unga 'o 'ene mahinó. Pea ko e me'a leva ko ē 'oku fai ko ē ki ai 'a e talanoá, 'oku 'i ai e ngaahi tu'unga kehekehe 'e 'omai'aki ha ngaahi hopo mo ha ngaahi 'eke.

Pea ko e fakatātā leva Sea 'oku pehē, kapau 'e 'i ai ha ki'i finemui hangē ko e fakatapú, na toko ua pe mo ha taha 'okú ne fai ki ai ha pa'usi'i. 'Ikai ke toe 'ilo ki ai ha taha, ka ko e me'a na'e hokó ia 'oku kehe ka ki he fakamo'oni 'a e tokotaha ia ko eni 'oku fakamo'oni ia 'o pehē na'e 'i ai e me'a na'e hoko. Pea ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e 'uhinga 'a e fekumí. Fēfē leva ka a'u ia ki he tu'unga pehē, ko e tonuhiá ia kuo halaia. Kapau ko e me'a ia 'oku a'u ki ai 'a e tu'ungá. Kapau ko e tonuhiá ia kuo halaia ia 'i he anga e tu'unga 'o e tu'u 'a e laó. Pea ko e ...

<010>

Taimi: 1140-1145

Taniela Fusimālohi: ... 'uhinga ia 'a e, 'o e fakamatala ko ē 'o e talanoa ko ē he pongipongí ní ke tau sio angé ki he anga ko ē 'o e taimi 'e fakahoko ai 'a e lao, ko e hā leva hono matāmamá. Kuo 'osi mahino 'a e matāmama ia 'o e kupu he taimi ní. Kuo hao 'a e kau faihia 'e ni'ihi koe'uhí ko e 'ikai ke toe ma'u ha taha ia ke ne hanga 'o fai 'a e fakamo'oni tokoní. 'A ia ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní kuo liliu leva ke to'o ia he na'e hangē 'a e kupu ko iá ko ha malu'í, ke fakapapau'i 'a e ngaahi fakamo'oni 'oku 'omai 'e ha taha kae toki hoko atu 'a hono fai hono fakamāu'í.

'A ia ko e tu'unga ia ko ē 'oku fai ko ē ki ai 'a e talanoá Sea, ko e hā leva 'a e matāmama 'i ha keisi ki ha keisi ki ha keisi he koe'uhí 'oku 'ikai ke tatau 'a e tokotaha fakamo'oni kotoa pē ia 'a hono tu'ungá. 'A ia ko e me'a ia 'oku fai ko ē ki ai 'a e talanoa 'o e pongipongí ni, fēfē leva ka a'u atu ki ha tu'unga 'o ha hopo ia ko e tu'ungá ē. 'E fēfē leva hono ngaue'aki 'a e kupu ko eni? Pea ko e me'a ko ē na'e 'osi 'ohake 'anenaí 'e ala mo'ua 'a e tokotaha ia 'oku tonuhia. 'A ia ko e taimi ia 'oku fai ki ai 'a e tokangá ko e hā leva e me'a ia 'oku hoko ki he fakamaau totonú 'i he taimi ko iá. 'A ia ko e me'a leva 'oku hokó ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

Taniela Fusimālohi: Kuo mole 'a e fakamaau totonú.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ke ki'i fakahoha'a pē mu'a ki he, ki 'Eua. **Sea Komiti Kakato:** Tali pē Feitu'u na? Ko e fakahoha'a ē ia miniti 'e ua ka 'oku lolotonga 'i ai ho taimi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō. 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e ...

Sea Komiti Kakato: Kapau 'oku ke fie me'a ki ha me'a, kuo pau ke 'oange e faingamālie miniti 'e 10 ke 'osi pea toki fai leva, tukukehe 'o kapau ko ha fakatonutonu. 'Io 'oku 'i he fatongia e motu'á ni ke fai e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Oku ou ngaue'aki pē fakalea faka-Tonga ko hono faka-Tonga pē foki ia 'o e fakatonutonú ko e fakahoha'a pe 'atā ki ai. Ka 'oku fakamoulu atu hono 'oatú faka-Tongá 'i he tu'unga fakalaumālie lelei. He 'ikai ke u tu'u au 'o pehē atu 'oku hala ho'o leá. Ko u kole pē ki ai pe ke u tokoni atu, ko e 'ulungaanga ia 'etau nofó.

Sea Komiti Kakato: Ngaue'aki pē fakatonutonú he 'oku tohi hetau Tu'utu'uní ē. Ko e 'ai ko ē 'ai ko e fakamoulú he 'ikai te u fakangofua au e Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mama'o eni ia ke fai e me'a ko iá Sea. Fakamoulu le'o pē, 'atā pē Sea he'etau lea Tongá.

Sea Komiti Kakato: 'Io he lea Tongá ka ko 'etau Tu'utu'uní, fakatonutonu pea 'oku 'i he kau Seá leva ke fai leva e fakatonutonú.

Taniela Fusimālohi: Sea kapau ko e fakamoulu ia ka u hoko atu pē ā au. Kapau ko e fakatonutonu te u ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e fakatonutonu fakamoulu 'Eiki Sea. Kole, ko e ki'i faka'atā pē ko e Seá ē ka u ki'i tu'u hake pē au pea u me'a hifo au kae me'a hake ia.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu fakamoulu.

Taniela Fusimālohi: Ko e fakamoulú ia 'e fai ia 'i tu'a Sea, 'e ha'u ia 'o moulu mai ha me'a. Ka 'oku sai pē ka u tali pē kapau ko 'ene 'uhinga ia 'ene ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tali ka u ki'i fakahoha'a. Te u fakahoha'a. Ko e fakatātā ko ē 'oku 'omai ko ē he 'e Sea e komiti, 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u fiemālie kia au 'i hono fakatātā 'a e hopo 'a e ta'u si'i pea mo e ta'u lahi. Pea ngaue'aki 'a e fakakaukau ko hono lava 'o fai 'a e faka'iló 'i he vā ko iá, na'e 'ikai ke u fiemālie ki ai. 'Oku 'ikai ke u fiemālié ko hono 'uhingá ko e 'elemēniti ko ia ko ē 'o e ta'u si'í pea mo e tokotaha na'a ne faí 'a e pā'usi'í. Hala! Hono ngaue'aki pea ngaue'aki ha fakatātā 'oku lelei pea hoko atu ho fakamalangá. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Na'a ku 'uhinga foki 'eku fakatātā, 'oku 'ikai ke u 'uhinga au ki he lēvolo ko eni 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā. Na'a ku 'uhinga au ki he toko ua ko ē 'a ia ko e fai 'o e, 'a ia ko e, kapau te tau ngaue'aki pē lea mahinó ko e tohotoho. 'A ia ko e fai pe ia ki ha taha 'oku matu'otu'a. Ka ko e anga ko ē 'o 'eku vakai ko ē ki he ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko e me'a ko u feinga ke fakamamafa'í ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ke u ki'i tokoni 'Eiki Sea he, ki he Fakafofongá kapau te ne tali. Ko u ki'i tokoni pē 'o hangē ko e me'a ko ē kapau ko ha tohotoho ka ko e tokoua pē. Ka 'oku, 'oku toe 'i ai mo e 'ū fakamo'oni kehe 'e tñaki he Fakamaaú hangē ko ení 'Eiki Sea. 'Uluaki lāunga ko ē 'a e *victim* pe na'e lāunga, 'osi pē 'a e fo'i hiá pe 'ikai, 'oku 'i ai 'a e 'ū fakamo'oni kehe 'e tokoni ki he Fakamaaú. Ko ia ko ā Fika 7, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u ...

Sea Komiti Kakato: 'E ...

Paula Piveni Piukala: Ko u pou pou atu ki he ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia Le'ole'o, fakahangatonu pē ho'o fakatonutonú kia 'Eua 11, 'oua te ke toe ui fiká he Falé ni he koe'uhí 'e te u toe lōloa hoku fatongiá fakamolemole.

Tokanga ki he tu'unga 'i ai tokotaha fai e fakamo'oni koe'uhi ko e mahu'inga ma'u fakamaau totonu

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u hoko atu au ia ...

<002>

Taimi: 1145-1150

Taniela Fusimālohi: ... he koe'uhi 'e Sea ko e me'a na'a ku fīu feinga'i 'e au ke u piki ki ai, ko e kau fakamo'oni 'oku 'i ai honau tu'unga kehekehe 'i he faka'atamai, 'i he fakamo'ui lelei pea mo e ta'u matu'otu'a ke fai 'a e fakamo'oni, he ko e fo'i me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga taimi ko ē 'e ngāue'aki ai 'a e kupu'i lao 'e ha'u 'a e ngaahi *case* kehekehe. Ka tau ngāue'aki pē 'a e me'a fua tatau ke fua 'aki a' e ngaahi *case* ko ē.

Ko e me'a ia 'oku ou fa'a tokanga ma'u pē au ia ki ai 'a e mole ko ē 'a e Fakamaau Totonu mei ha taha 'i he hala 'a e me'a ko eni. 'Osi mahino 'a e me'a ia 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakamaau, pea ko e me'a ia na'a ku lave ai 'anenai ki he pehē, ki he tokanga ko ē 'a e Fakamaau Lahi ke fai mo me'a, 'oku mahino ia kia au koe'uhi ko e ngaahi hia lalahi 'oku 'ikai ke toe ma'u ha fakamo'oni tokoni kuo hao ai 'ulu'i feke, koe'uhi ko e 'ikai ke 'i ai ha fakamo'oni tokoni ki heni.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Eiki Sea 'oku ma'u pē 'a e ngaahi fakamo'oni ia he ngaahi me'a kehekehe, he 'e tapu ke tali ha fakamo'oni ia 'a ha faha pē ko ha vale. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi makatu'unga 'e fakafuofua 'aki 'e he Fakamaau 'o e Fakamaau'anga ko ia 'a e natula 'o e hopó Sea, he 'ikai ke fu'u tukuange pehē'i ke fa'iteliha, kuo pau ke ne vakai 'a e ngaahi tafa'aki kotoa pē, koe'uhi ki he maau mo e ma'a 'a e Fakamaau, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku 'ikai foki ke, ko e taimi ko ē 'oku tau 'i he 'ao ai 'o e Fakamaau'anga, ko e me'a fika 1 ki he tokotaha kotoa pē ke hao ia mei he me'a 'oku fai ai 'a e faka'ilo, pea te ne fai 'e ia 'a e me'a kotokotoa pē ke hao mei he mo'ua pē hao mei ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau.

Ko e me'a ia 'oku ou tokanga ko ē ki ai 'i he 'aho ni koe'uhi ko e tu'unga kehekehe ko ē 'oku nau, he 'ikai ke mama'o ha fakamo'oni heni mei he loto tāngia, he 'ikai ke mama'o ha fakamo'oni ia mei he loto kovi, 'oku mahino pē ia 'i he taimi ko ē 'oku tau ō ai ki he Fakamaau'anga, 'e 'i ai 'a e fakamo'oni ia ko e fai 'i he loto tāngia pē ko e loto 'oku 'ikai ke hangamālie, 'a ia ko e me'a ia ko ē 'oku fai ko ē ki ai 'a e 'uhinga he taimi pehē, kapau leva 'e a'u 'a e tu'unga ki he taimi 'oku pehē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Tali pē tokoni.

Taniela Fusimālohi: 'Io.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu Sea, ko e tapu mo e Feitu'u na ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko e fakatonutonu ko ē 'i he'ene pehē 'i he kehekehe 'i he ha'u 'a e ngaahi fakamo'oni 'i he loto tāngia, ko hono fakamaau'i 'o na ia 'o e me'a ko ia, 'e fai ia 'e he Fakamaau, pea mo e Fakamaau'anga, me'a kehe 'ene loto tāngia me'a kehe 'a e loto kovi, ka 'oku 'oange tu'unga fakapotopoto ki he Fakamaau'anga mo e Fakamaau ke ne tali 'a e fakamo'oni ko ē 'oku ha'u natula totonu kae 'ikai ke ne tali kakato 'e ia 'a e ha'u a e loto tāngia mo e ha'u 'a e loto kovi, kae tali pē 'a e me'a ko ē 'oku fakapotopoto taha fakatatau mo e fakamaau totonu, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, 'Eiki Minisitā.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko 'eku 'uhinga foki ia he ko e tokotaha ko ē 'oku 'i he 'ao 'o e Fakamaau'anga, ko ia pē ia mo e 'Otua 'ene me'a ko ē 'oku fakamatala. 'Ika ke toe 'ilo ki ai ha taha ia ki hono mo'oni, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e ha'u 'o haohaoa ki he Fakamaau'anga pē, ko e me'a ko ē 'oku ne fuakava ai mo ne lea'aki ko e totonu ia mo e mo'oni, 'osi lea'aki pē kae ha'u 'a e me'a ia 'oku 'ikai ko e me'a totonu ia ko ē ko ē ke fai'aki 'a e hopo 'i he Fakamaau'anga.

'Oku mo'oni pē 'a e 'Eiki Minisitā ia 'oku 'i ai pē 'a e, 'oku ma'u 'i loto fakamahamahalo 'a e Fakamaau 'oku ou tui na'e fai eni 'i he loto tāngia, ka ko e me'a ko ē 'oku ha'u mo e tokotaha fakamo'oni ki he 'ao 'o e Fakamaau'anga, ko ia tokotaha pē 'oku ne 'ilo hono mo'oni. Ko tautolu ia ko e tangata, pea 'oku tau ha'u kitautolu mo e ngaahi tu'unga kehekehe ke fai'aki 'etau fakamo'oni 'i he Fakamaau'anga. Ko e taimi ko ē 'oku toko 2 ai, ko ia ia 'oku tau talanoa ki ai 'e iku ngāue pōpula 'a e faitotonu 'i ha ngāue 'a ha taha 'i hono tu'unga, mahino pē 'a e faha ia mo e 'ikai ke a'u. Ka 'oku 'i ai 'a e tu'unga mahino 'oku 'i ai 'a e tu'unga fakamo'ui lelei, 'osi mahino pē mei he ngaahi hopo 'e ni'ihi, 'oku 'omai mo ia ia ko e 'u 'elemeniti ia 'e ha'u mo e tokotaha fakamo'oni ke fai'aki 'ene fakamo'oni.

'Oku falala'anga fēfē, ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga, 'e falala'anga 'o kapau 'oku toe 'i ai ha taha ke ha'u mo ia 'o talamai, 'io, 'oku ou falala ki he'ene fakamo'oni, pea ko e 'uhinga ia Sea.

Taukave Pule'anga malava Fakamaau ke vakai'i mo sivilivi'i ngaahi fakamo'oni ke ma'u ai fakamaau totonu

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e tali ki ai Sea, 'io, he 'oku 'uhi 'oku 'atā 'a e Fakamaau ke ne toe faka'eke 'a e tokotaha ko ē 'oku lāunga mo e tokotaha 'oku mamahí, mo e fakamo'oni, 'oku 'atā 'a e Fakamaau ke ne hanga 'o 'eke ke fakamahino 'a e tu'unga natula 'o e tokotaha ko ia pē 'oku ngalingali 'oku loi pē 'oku ngalingali 'oku 'ikai 'atamai lelei, ko e ngaahi me'a ko ia ko e fatongia ia 'o e Fakamaau 'i he Fakamaau'anga ke ne lava sivilivi'i ke ma'u ai 'a e Fakamaau Totonu 'Eiki Sea. ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Taniela Fusimālohi: ...Mālō Sea ka ko 'eku poini ia 'oku feinga ko ē ke 'oatu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u ki'i fehu'i atu pē mu'a ki he 'Eua 11.

Sea Komiti Kakato: Tali pē Feitu'u na e fehu'i?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Vave pē.

Taniela Fusimālohi: Sai pē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kātaki pē 'Eua 11 fēfē laumālie 'o e kau Fakafofonga Lao 'i he Fakamaau'anga 'oku makatu'unga 'i he faitotonu pē 'oku makatu'unga 'i he'enu fakafofonga'i 'a e faka'iloa pē ko e talatalaaki mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku mahino pē kiate au ia ko e ...'i he Fakamaau'anga 'a e kau loa 'oku nau hanga 'o ngāue'aki ha kupu 'o e laō ke fakafofonga'i'aki 'a e *interest* pē ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e tokotaha 'oku ne fakafofonga'i. Ka ko e me'a 'oku tau sio tautolu ki ai 'i he pongipongi ni 'oku 'ikai ko ia ia. Ko e hā e me'a ko ē 'oku tohi'i 'e he lao ko e me'a ia 'e fai ki ai 'a e fakamaau'i 'o ha hopo. Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e tokotaha ke ne fai 'a e fakamo'oni pē 'oku fēfē. Ka fehalaaki Sea 'e hangē ko e me'a ko ē 'oku tau fanongo ki ai 'e *miscarriage of justice* he 'ikai ke ma'u e fakamaau totonu ia.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e Feitu'u na 'oku 'ikai ke tui 'a e Feitu'u na ki he fo'i lao ni ē.

Taniela Fusimālohi: Ko e anga ia 'eku vakai 'a'aku Sea he 'oku 'osi tu'u he taimi ni ko e hā ha toe me'a te tau fai ke malu pē. He 'oku 'ikai ke 'ilo 'e au pē ko e hā e 'uhinga e ngaahi fonua ia 'oku nau ō ai nautolu 'o liliu 'enu lao. Ko e lao eni ia 'atautolu tau feinga tautolu ia ke liliu ka tau malu'i 'a e *justice*, tau malu'i 'a e fakamaau totonu tau malu'i 'a e me'a ko ē ko ē 'oku 'uhinga mai ki ai 'a e lao ke tau hanga 'o malu'i 'a e *interest* 'a e tokotaha ko ē ko ē 'oku fai ki ai 'a e hopo.

Ko e me'a ia 'oku ou faka'amu ko ē ke fakamahino 'i he pongipongi ni, kapau 'oku tau liliu ha lao ko e malu'i ko ē ko ē 'a e *public interest* pea ko e me'a 'oku tokanga ki ai e kakai malu'i ko ē 'a e totonu 'a e tokotaha ko ia 'oku kei 'i ai ko e fehu'i ia. Pea ko e me'a ia na'a ku lave ai 'anenai ko e hā leva hano matāmama pea ko hono matāmama eni 'oku ou 'uhinga atu ki ai

ko e tokotaha fakamo'oni 'oku 'ikai ko ha 'angelo ia ko e tangata, pea 'oku hā ia 'i he hopo kotoa pē 'oku kehekehe 'e ha'u ia mo e tu'unga kehekehe ke fai'aki 'ene fakamo'oni.

'A ia ko 'eku poini ia he pongipongi ni Sea ke tau tokanga ange na'a na'a 'oku fiema'u ke tau toe ki'i vakavakai fakalelei ki he kupu ni mo hano fakalea he ko e me'a ia 'oku fai ko ē he Fakamaau'anga ko e takitaha 'omai 'ene faka'uhinga ki he kupu kae lavelavea 'a e fa'ahinga ia 'oku totonu ke malu'i 'e he lao koe'uhī ko hotau fuofua fatongia ke tau fa'u ha lao 'oku malu, malu ai 'a e kakai 'o e fonuá pea malu ai pea mo e fakamaau totonu mālō Sea.

Vaea Taione: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Tongatapu 8.

Fokotu'u ke 'ave Lao Fakaangaanga fika 9/2023 ki he Sosaieti Lao 'a Tonga

Vaea Taione: Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato. 'Oku ou malanga pē Sea ko 'eku 'osi eni mei he Komiti Lao ha'u e fo'i lao ko eni ha'u pea mo e fakamalanga pea 'oku mālie 'a e ngaahi fakamalanga Sea. Ka ko e 'uhinga ko e kehekehe ko ē 'a 'etau ngaahi faka'uhinga pea ko u sio pē te tau lōloa 'i he me'a ni. 'Oku 'i ai 'eku fokotu'u ia 'a'aku Sea kapau pē 'e tali lelei pē 'e he Fale ni, ke 'ave mu'a 'a e lao ni kapau 'e loto lelei pē 'a e Minisitā 'ave mu'a 'a e lao ni ki he *Law Society* ko ē 'a Tonga ni pē. 'E fai ki ai ha loto lelei ko nautolu ko ē kau mataotao ko ē lao ko eni ko e'uhinga he hangē pē he 'ika ke tau toe ...te tau fakaiku pē ki he pālōti Sea ka ke 'uhinga pē ke ma'ala'ala lelei pea ha'u mei ai kia tautolu pea tau toki fakapaasi. Ko e anga pē fokotu'u e motu'a ni Sea ke tokoni pē ki he fakamaama ki ai mālō.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia Le'ole'o.

Fakafoki Sosaieti Lao 'a Tonga kau 'i he Komiti Lao Pule'anga ko e fepaki mo e fatongia kau loa

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e me'a ko ē ki he *Law Society* 'Eiki Sea 'oku ou faka'apa'apa pē na'e Mēmipa 'a e *Law Society* he 2010 'i he Komiti Lao ko ē 'a e Pule'anga. Pea na'e fakafoki ia 'e he palesiteni ko ē 'a e *Law Society* 'o ne pehē 'oku fepaki ia mo e fatongia ko ē 'o e kau loa ko e 'uhinga 'e 'i ai e ngaahi hopo pea ko honau fatongia ia 'o nautolu 'a e me'a ko ia ko e me'a ia 'anautolu 'Eiki Sea. Ko ia 'oku kei tu'u pehē pē ka ko u kole pē. Ko e me'a ko eni 'oku faingofua pē ko 'etau ...me'apango...

<007>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Palēmia Le'ole'o : .. 'ohovale pē kuo movetevete 'emau Komiti Lao. Ka 'oku sai pē Sea tau hoko atu pē feme'a'aki.

Tokanga ki he fatongia mo e ngāue na'e tukuhifo ki he Komiti Lao e Fale Alea

Sea Kōmiti Kakato : 'E Palēmia Le'ole'o 'oku 'ikai ke sai ē ho'omou me'a mai 'o moveteveté. 'Oku ou lolotonga lau ho'omou lipooti pea ko ho'omou lipooti 'i he aofangatukú ke tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 10/2023 Lao Fakaangaanga Fika 2 ki he Fakamo'oni 2023.

‘Ohake angé ‘a e kau Mēmipa ko eni ki ‘olunga ke u sio kia nautolú kau Mēmipa ko eni e Komiti. Ko hai fua ‘oku Mēmipa he Komiti ko eni? Me’a ki lalo Fakafofonga 11. Mou me’a ki lalo. Mou me’a ki lalo Tongatapu 1. ‘Oku mau ki’i taka ongoongosia pea mole pa’anga ‘a e fonuá ho’omou me’a atu ‘o ‘ai ho’omou Komiti, pea mou toe me’a mai moutolu ‘o tō kehekehe pea u faingatā’ia mo au ko hoku fatongia he Falé ni.

‘A ia ko Taniela Fusimalohi, 'Eiki Nōpele ‘e 2, mo e Fakafofonga kau ai mo e 'Ateni Seniale. Hou'eiki mou me’a hifo ki he ni’ihi ko eni na’a nau me’a atu ki he Komiti Lao ‘o fai ‘a e ngāué pea ko nautolu pē ‘oku nau toe tō kehekehe ‘i he Fale ni. Ko u pehē mu’a Sea...

Taniela Fusimālohi : Sea ke u ki’i fakahoha'a atu mu’a he koe’uhi kuo fu’u ‘ova ‘a e fo’i me’a ia ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku ‘ova ho’o me’a ‘oku fai he Fale ni he koe’uhí..

Taniela Fusimālohi : Ko ‘eku ki’i fakahoha’á ‘aku Sea ‘i he talafatongiá ‘oku ‘ikai ko e fatongia ‘o e Komiti ke mau ō mautolu ‘o tipeiti. Ko ‘emau ō ‘amautolu ia sio ki he talafatongiá ‘oku mahino pē ia, pē ‘oku fepaki mo e Konisitūtoné ‘osi ‘alu mautolu ia ai. Ko e fēfē ha toe lao lolotonga ‘oku fepaki mo ia. Mau vakai’i pē ‘oku hoa mo taau e leá pea vakai’i mo e ngaahi hala fakakalamá pea ko e me’a pē ia na’a mau fai. Ko e tipeiti’i ko ia ha lao te u foki mai au ki he Fale ni ‘oku ‘ikai ko e Sea au ia ‘o e Komiti. ‘Osi ‘eku ngāué ‘aku ia ‘i tu’a ha’u au ia ki heni ko e Fakafofonga au ia ‘o e Kakai.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Hou'eiki ta ‘oku tonu pē me’a na’a ku kole atu ki he Fale Aleá ‘oku totonu ke ‘osi pē lau ‘uluaki lau ‘uluaki lau 2 pea tau fokotu’u ke tukuhiho ki lalo ki he Kōmiti Kakatō pea fai e feme’a’aki ai. Mou me’a ki hē ko e fanga ki’i me’a eni ia ‘oku tau lava pē ‘etautolu he Fale ni ‘o fakatonutonu ‘i Fale ni pea fakasi’isi’i ‘a e fakamole ki he kakai e fonuá ‘a ia ‘oku fai ‘e he Sea ko eni ‘oku me’a ki ‘olunga ko eni. Me’a ki lalo. ‘Oku mou me’a ki he me’a ko eni ‘oku tau faingatā’ia. Ko e me’a mālie ho’o me’a mai Palēmia Le’ole’o ta ko ē ‘oku kau ai e Feitu’ú na. Ka ‘oku ou kole atu kia moutolu, tukuange angé ki he kau Mēmipa kehé ke nau feme’a’aki mai ‘osi pea te u ‘oatu leva homou faingamālie ke mou me’a mai.

Paula Piveni Piukala : Sea tapu mo e Seá tapu pē kau Mēmipa. Te u ‘oatu ‘eku fakamā’opo’opo totonu ki he fo’i lao ko eni. Ko e laumālie na’e ‘omai ‘aki ‘e *Whitten* ‘oku ou pou pou ki ai. Ko e faingatā’ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ko ē ‘eku fakatalanoá Sea, ‘oku ‘uhinga ia ki he fo’i lao ko ia na’e tali ‘aneafi mo ‘ene fengāue’aki mo e fo’i lao ko eni. ‘Oku ou kole atu ki he Kalaké ke ne ‘ohake angé fo’i fakatonutonu ko ē ‘o e Kupu 89, ko e ‘uhingá ke u faka makatu’unga ai kehe pē ke ‘oatu ‘eku fakakaukau. Ko e tali mo e ta’etalí me’a ia ‘amoutolu he taimi pālótí. Kae tukuange pē mu’a Sea ke ‘omai ‘a ‘eku fakakaukau pea kapau ‘oku ‘ikai ke mahino’i sai pē ia, kae kehe pē ke ‘omai e faingamālie ke... He ko hono ‘uhingá Sea, ‘oku ou tui au ki he fo’i fakatonutonu ko eni ‘a e Lao ki he Fakamo’oni e 126.

Na’e ‘i ai e fehu’i na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 1 hā e me’a na’e mei hoko kapau na’e ‘osi *activate* ‘a e fo’i lao ko eni. Te u ngāue’aki pē ‘a ..a mo b mo c mo d. Ko e ‘uhinga na’e faka’ilo ai ‘a b ko e ‘uhingá he na’a ne ‘ave ‘e ia ‘a e siliní kia c pea ‘alu ‘a c ‘o lipooti kia d. Pea lava leva ‘o tā ‘ene tikite. ‘UHINGA na’e ‘ikai ke lava ai ‘o faka’ilo ‘a a ko e ‘uhinga he ko a pē mo b. Pea pehē leva ‘e he *prosecutor* ‘oku ‘ikai ke ma’u ha toe fakamo’oni kehe ko naua pē ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke nau tā tikité pea ko e hoha’a ia ‘a e Fakamaau Lahi. He ko hono ‘uhingá he ko māmani kuo nau ‘osi mavahe mei he fakakaukau ko ia.

Sai, ko e *implication* ko ē kau mai e fo'i kupu ko ē 'aneafi 'oku pehé ni ia. Ha koā 'a e ki'i fo'i kupu na'a tau fakatonutonu aneafi 'e, ke u hanga 'o fakafekāke'i.

Sea Kōmiti Kakato : 'Ohake pē kupu ko ia 'aneafi ka 'oku ke 'osi mea'i lelei pē 'etau tu'utu'uni.

Paula Piveni Piukala : Ko ia 'oku 'ikai ke u 'uhinga au ke toe pole'i, ka ko 'eku 'uhinga 'ena fekāinga'aki pea mo e fo'i.. 'Oku pehé ni ia...

<008>

Taimi: 1200-1205

Paula Piveni Piukala: ... 'o e fo'i tefito'i, Tefito'i Lao kātaki 89. Pea ko e me'a ia 'oku ou, 'oku ou ongo'i ai 'oku, ko e fo'i lea ko ē ko ē ko e 'ikai mo e fo'i lea ko ē ko e 'oua, kapau te ke, ko e ongo fo'i *negate* lōua, kapau 'e tamate'i 'a e 'ikai 'aki e 'oua he ko 'ene tu'u totonú ia pea 'e pehe ni leva hono fakalea. To'o e 'ikai to'o mo e 'oua he 'oku na femateaki.

'Oku ngofua ki he Fakamaau'anga pē tali ha fakamo'oni fanongo. Kapau 'i he fakakaukau 'a e Fakamaau. 'Oku fakapotopoto.

'A ia ko 'eku hoha'a leva eni Sea 'oku pehe ni he taimi ko ē ko ē te tau 'ikai ke tau toe 'omai ai ha taha ko e fakamo'oni pea 'e ngofua leva e *hearsay* ko eni ia 'oku ou hanga 'o 'oatu Sea. Ko hono tu'u fakalea faka-Tonga ko ē ko ho'o femate'aki pē 'ikai ko e fo'i *negate* 'i he *notation* ia. Te ne tamate'i e 'oua he ko e 'uhinga he 'oku fulihi, fulihi.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a mai.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e 'ikai mo e 'oua 'e makatu'unga ai 'a e ngaahi makatu'unga ko ē 14 mo 15 'aki e me'a ko ē na'a tau fokotu'u 'aneafi, fokotu'u atu.

Paula Piveni Piukala: Ko ia 'e Sea mo'oni 'aupito ē ka ko ē *worst case scenario* ko 'eku 'uhinga atú ko 'etau fa'u e laó ke *no one left behind* ko e *worst the scenario* 'ikai te ne ma'u ha toe me'a he ko e faingata'a'ia'anga ia 'oku ou sio lōloa atu ki ai Sea. Ko e taimi ia te tau lavea ai. Pea te tau 'ave 'a e tangata tonuhia ko e 'uhinga ia hono 'ai 'e māmani ke *prove* ta'etoeveiveiua ke nau fakaalaala honau nima mei he'enau halaia ki he 'Otua ha'anau 'ave ha tonuhia ki ha pōpula. Ko ia pē ia, ki'i hia si'isi'i ange 'a e hao e halaiá hono fakahoa ki hono fakangāue pōpula'i e tonuhiá. Ko e taukave ia 'oku fai 'e au he motu'a ni mālō e ma'u faingamālie.

Tevita Puloka: Sea ki'i fehu'i pē ki he, kia Tongatapu 7. Ko e fo'i fakatātā ko eni na'e me'a mai 'aki 'e Tongatapu 7 hao foki 'a *a*. 'A ia 'o kapau na'e, ko e fo'i lao ko ē na'e 'osi na'a tau toki paasi 'aneafi 'o kapau na'e 'osi ngāue. Ngalingali 'e mo'ua *a* ē. Ko 'eku 'ai pē 'a'aku ke ke toe ki'i fakamahino mai ko hono 'uhingá 'e 'oange mafai ia foki ki he Fakamaau he 'oku 'ikai foki ke 'i ai 'a e 'a e fakamo'oni tokoni. Kae hanga leva 'e he Fakamaau 'on e fua 'aki 'ene fakamaau totonu 'o ngāue'aki 'ene ongo'i ko ē 'iate ia ko eni 'a ē na'e fai e feme'a'aki ki ai 'aneafi pē 'oku tui ki ai pē 'ikai. Pea ngalingali ko ia na'e mei mo'ua 'a *a* 'a e tama ko eni

na'a ne fai e 'a e totongi pa'anga 'aki ha ongo'i 'e he Fakamaau 'oku ngalingali 'oku 'ikai ke toe tali foki ki he, mahino ia, mahino ia ka au 'i he anga ko ē ho'o fakamatala. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Mahino ia ka u tali atu Tongatapu 1. 'Oku 'ikai ko e *issue* ia pē 'e mo'ua 'a *a* pē 'ikai ke mo'ua ko e *issue* lahi ange e faingamālie Sea ke mo'ua 'a *A* tonuhia lahi ange. Lahi ange he ko e 'uhinga he 'oku fakangofua ia ke *hearsay* pea faingofua ia ke na toko ua pē. He 'oku lava 'e he tama 'e taha 'o tātaki mai mo e hia sei 'e tali ia malava ia ke tali ko e *worst scenario* ia ka kapau 'oku tonuhia 'a *A* tau 'ave leva e tonuhia ko e 'uhinga ia 'eku ongo'i 'e au tu'u tau'atāina e fo'i lao ko eni Sea faka'ofu'ofa he 'oku 'alu ki ai 'a māmani fakatatau ki he fakamatala 'oku 'omai e *Whitten* pehē 'e *Whitten* 'oku ou kau au he kau *Choir* hono hiva'i ke to'o 'a e fakakaukau ko ia palakalafi 21 'o e hopo ko ia pehe ni hono fakalea koe'uhi na'e *advise* atu 'e he *Prosecutor* 'oku nau *identify* 'a Filipe. Ka 'oku 'ikai te nau ma'u ha fakamo'oni fe'unga koe'uhi ko e kupu 126 'o e *corroborations requirement*.

'A ia ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke nau faka'ilo he 'oku lava nautolu 'o faka'ilo 'a *b* he na'e 'i ai 'a *c* ia mo *d* pea 'ikai ke lava 'o faka'ilo 'a *a* he ko *a* pē mo *b*. Ka ko hono fakatu'utāmaki neongo pē ko e hā ka 'oku tau feinga ma'u pē ke 'oua te tau hanga 'o 'ave e tonuhia fakangāue pōpula'i. 'E mo'oni 'aupito e lau ko ē 'e 'omai mo e ngaahi fakamatala kehe ka ko e *worst case scenario* 'e lava he 'e *hearsay* 'e *keep in ...*

<009>

Taimi: 1205 – 1210

Paula Piveni Piukala: ... Lao ko ē pea 'oku tau 'ofeina leva 'a e fa'ahinga 'e 'ikai ke nau toe lava 'o fakakikihi'i 'enau totonú ki he Fakamaau'angá.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4, ko u tui pe au ko e lava pe Feitu'u na, 'osi mahino kiate au 'a e me'a ia 'oku feme'a'aki ki ai. Ko u tokanga pe ka moutolu he tepilē ko 'ene mahino pe ia ka tau pālōti ā ka tau 'unu.

Mateni Tapueluelu: Fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō Sea kae fai atu mu'a ha ki'i fakalavelave 'i he lao mahu'inga ko eni. 'E Sea ko e natula pe ia 'a e tui 'a e tokotahá ni. Ko e me'a mahu'inga ki he'etau hanga 'o fakahā tau'atāina e anga 'o hotau konisēnisi. Pea ko e anga eni ia e tui 'a e motu'á ni fekau'aki pea mo e lao ko eni. 'Oku fakahoko mai pe heni Sea, me'a pango pe 'oku ha'u kehekehe e ongo laó, 'a e lao ko eni na'e me'a ki ai 'a Tongaapu 7, 'a ē na'e paasi 'aneafi. Pea he 'ikai ke u toe hanga 'e au 'o veipaa'i. Ne u pehē kapau ne na ha'u fakataha mo e Lao ko eni ko hono 'uhingá 'e tokoni 'aupito, 'aupito ki he Hou'eiki Mēmipá.

Kaikehe Sea ko e keisi ko eni 'oku 'omi ai 'a e fakatātā 'o fakatonuhia mo hono fakamatala'i e 'uhinga 'oku fakahoko ai 'o fokotu'u mai ai 'a e fakalelei ko eni ki he fakamo'oni. Na'e hoko ia he taimi na'e fua fatongia ai e motu'á ni he Potungāue Polisi. Ko e feinga lahi 'a e Potungāue Polisi ke kaka 'i he ngāue 'oku nau fakahoko ko ē ki he faito'o konatapú.

'Oku mea'i pe 'e he Hou'eiki ko e kongā lahi 'o e ngāue ia ko iá 'oku meimei ko e *runner* pe ia 'oku nau lava 'o puke. Ko 'ene a'u ko ē ki 'olungá, faingata'a, faingata'a pea ko e kongā eni 'oku faingata'a ai. Ko e natula 'o e talanoa 'a e kau faihiá, 'a eni ia na'e feme'a'aki mai ai 'a e 'Eiki Palēmia Le'ole'ó mo e Minisitā Laó. Ko e mo'oni e mo'oni, ko 'ene a'u ko ē ki he kau tama ko ē 'i 'olungá, faingata'a 'aupito ha kumi ha ngaahi fakamo'oni fekaukau'aki mo

kinautolu he 'oku nau poto 'aupito nautolu ia hono *set up* e talanoá ke 'oua toe 'i ai ha fakamo'oni kehe.

Ko nautolu pe ia 'oku talanoá pea 'oku nau hanga 'e nautolu 'o *take advantage* e tu'unga e laó 'oku tapu ke fakamo'oni ha ongo kaungā hia. Ko e 'uhinga eni na'e hanga ai 'e māmani ko ē 'o kamata e tuku'au hono faka'atā e fefakamo'oni'aki e kau hiá. Ko hono 'uhingá ko e natula 'o e hia 'oku *organise* pe fokotu'utu'u, *organise crime*.

Ko e 'uhinga ia hono faka'atā e ngaahi fonua, tau pehē hangē ko 'Amelika. He ko 'ene lea pe tokotaha kau ki ha hia ki hono kaungā hiá, 'asi mai leva 'a e ngaahi fefakamo'oni fekaukau'akí ia ai. 'E fu'u faingata'a ia ke ha'u 'o loi ko hono 'uhingá he 'e 'asi mai e ngaahi fakamo'oni fekaukau'aki. Ko 'ene tuhu pe ki ha feitu'u 'i ai e *security camera* ia ai. Ko 'ene tuhu pe ki ha feitu'u na'e fai ki ai ha talanoa mo e 'aho mo e taimi na'e 'i ai e kakai ia ai.

Ko 'ene kamata ia ke 'asi mai e ngaahi mo'oni fekaukau'akí. Pea 'oku ou hanga pe 'e au 'o mahino'i Sea 'a e 'uhingá. Ko e *sting operation* eni na'e fakahoko, na'e ha'u e tokotaha tau ngāue'aki pe 'a e fakatātā fakapotopoto na'e fai 'e Tongatapu 7. Ha'u 'a *A* 'o talaange kia *B* ke 'alu kia *C* 'oku 'i ai e kī hono tokanga'i e *exhibit room* ke fetongi e faito'o konatapu 'aki e me'a kehe. 'Alu 'a *C* 'o tala ki he takí, talaange 'e he takí ke 'alu ke fakataha mo *B* kae hiki tepi pea nouti, ko e 'uhinga ia na'e ma'u ai e tama ko ē. Ko e feinga ko ē ki he 'ulu'i feké, mate kātoa 'ū fakamo'oni 'oku fiema'u he lao lolotongá.

Pea 'oku mahino pe ia ki he motu'á ni Sea 'a e feinga ko eni 'oku fai mai 'e he laó. 'Oku 'i ai 'eku faka'apa'apa'i he ko e 'uhinga ia 'oku mea'i ai 'e he Hou'eikí. 'Oku fai holo pe fute 'o puli, hao nautolu. Ko e kau *runner* pe ia te tau fanavao'i hūfanga he fakatapu, 'ikai ke lava ha ala ia kau fokotu'utu'ú, kau 'atamaí pea ko e 'uhinga ia hono fakahū mai e lao ko ē 'oku mahino'i pe 'e he motu'á ni...

<010>

Taimi: 1210-1215

Mateni Tapueluelu: ... ko e me'a eni ia 'oku ou tokanga ki ai 'oku ou hanga 'oatu kia moutolu Hou'eiki. Na'a tau fa'u ha lao ke tāpuni e tuliki ko ē kae ava ai 'a e tuliki ko ē 'o si'i ngāue popula ai ha ni'ihī tonuhia hangē ko ení. Hangē ko eni na'a tau hanga 'o liliu e kupu 23 'o e Konisitūtoné ko hono 'uhingá ko e ni'ihī, tuku atu pē nautolu kitu'á, liliu leva e ngaahi lakanga ia heni toki hopo ia 'o hao ia kimui 'osi fai e fetongi ia. Pea tau feinga leva ke faito'o e fo'i palopalema ko iá, liliu 'a e kupu 23 'o e Konisitūtoné. 'Oange ha 'aho 'e 42 neongo ai pē 'oku halaia kae 'oleva ke fai e tangi. 'Osi 'etau faito'o 'a e tuliki ko iá hopo e ni'ihī ia, ō nautolu kitu'a 'oku halaia kae 'oange e 'aho 'e 42. Kei Fakafofonga pē nautolu, kei pule'i pē 'e nautolu 'a e pa'anga vāhengá 'oku nau kohu nautolu 'oku 'i ai 'enau *right* ke nau omi ki heni 'oku nau kei Fakafofonga. Tau hanga 'o faito'o e tuliki ko ē kae palopalema e tuliki ko ē.

Ko e hoha'a pe ia 'oku ou hanga 'oatú, 'a ia na pehē na'a ne faito'o 'a e fo'i palopalema ko iá 'aki hano fokotu'utu'u e lea 'o e kupu na'e fetongi 'aneafī ka kuo 'osi ia. Ko e me'a ko ē ki he feinga taukakapa ke faito'o e palopalema ko ení, 'oku 'ikai ko e faito'o konatapu pe ia. Ha fa'ahinga hia pe ia 'oku fokotu'utu'u pe *organised* 'e fu'u faingata'a ke tau kakapa 'o a'u ki he tu'unga ko ē 'oku tau fiema'u ke tau a'u ki ai kapau ko e tu'unga lolotonga ē laó.

'Oku 'i ai e poini ia ai ka ko e kole 'oku mau 'oatú ke fakatokanga'i mu'a. Ke fakatokanga'i na'a tau faito'o e tuliki ko ē pea ōmai ha ni'ihī 'o loi pea iku ai ha ni'ihī 'o si'i ngāue popula

tonuhia. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fa'a lau pe ko e toko fiha 'i 'Amelika na'a nau nofo 'i pilisone ko e tali ke tautea mate. Ko e me'a ia 'oku hanga ai he fonuá 'o 'oange e ta'u 'e 20 ke te nofo ai kae toki fai 'a e tautea maté. Ko e fo'i taimi ke fakapapau'i mo'oni 'oku halaia. He ko e fiha eni e ni'ihi 'enau o 'o tali 'i pilisone mo e ma'u 'a e fakamo'oni kimui 'oku loi e fakamo'oni na'e fai kia nautolú. Hangē ko e *DNA* toki fakamo'oni'i ia 'oku 'ikai ko 'enau *DNA* na'e ma'u he *crime scene* pea toki faka'atā kinautolu kimui.

Ko e tokanga pehē 'oku mau 'oatú 'oku mau fakatokanga'i 'a e palopalema 'oku mou feinga ke solova, 'oku mau faka'apa'apa ki ai pea pou pou ki ai ka kole atú 'e Pule'anga, mou fakatokanga'i ange 'a e tafa'aki ko ení. He ko e fo'i laumālie tonuhia 'e taha 'e iku ki pilisoné, 'e faifai pea tukuaki'i kotoa ai kitautolu 'o uesia 'a e tonuhia 'oku tau faka'amu ke kakato e fuakava 'oku tau fai.

Ko e ki'i fakamalanga nounou ia 'oku ou 'oatu 'e 'Eiki Sea fekau'aki pea mo e lao ko ení mo e tokanga ko ia na'a iku 'o toe uesia pē ai 'a e kaveinga ko ē 'oku tau faka'amu. Ko u fakamālō atu 'Eiki Sea he ma'u taimí.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakatonutonu Fika 2 Lao Fakamo'oni 2023 (Lao Fakaangaanga fika 9/2023)

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou ē. Tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e lao ko ení, fakahā loto ki ai hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 11.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tataau hiki nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mou tui kote fakamolemole ē. Hou'eiki tau liliu 'o Fale Alea.

(*Na'e liliu 'o Fale Alea.*)

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'aupito e feme'a'akí Hou'eiki. Tolo e Fale Aleá ki he taimi 2 efiāfi.

(Toloi 'a e Fale ki he 2pm)

<002>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

Me'a 'Eiki Sea Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki 'i he efiāfi ni, fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolutaha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio, Tama Tu'i, Tupou VI, kae 'uma'a 'a e Fale

‘o Tupou, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele.

Mālō ho’omou laumālie lelei ‘i he efiāfi ni Hou’eiki, ko e kole pē ke kātaki pē ‘eku tomui mai ki he Falé koe’uhi ko e tukuvakā ‘i ‘Asitelēlia ‘o maumau ‘a e vakapuna ‘ikai ke mau lava ‘o connect mai ‘i he pongipongi Mōnite. Pea ko eni ‘oku lava lelei pē folau, fakatatau ki he fakataha na’e ‘osi tali ‘e he Fale, ko e pou pou pē ki he ngāue ‘a e Pule’angá ‘i he Toutai pea mo e nga’ito ‘oku fai hono tu’uaki’i ‘i tu’apule’anga kae pēhē ki he kāinga Siaina ko eni ‘i ‘Asitelēlia.

Hou’eiki, na’e fai mai ‘a e feme’a’aki ‘i he’etau ‘asenita pea ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakato, pea ‘oku mahino pē kiate au ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a makehe ‘oku tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki Fakafofonga, pea ‘oku ou kole atu pē ke tau toki kamata ‘i he ngaahi *issue* ko ia ‘apongipongi, ka tau foki pē ‘o hoko atu ki he ‘asenita ngāue ‘a e Falé he efiāfi ni, koe’uhi ko e mahu’inga ‘a e ngāue ‘oku tēpile ‘i he Fale ‘Eiki ni.

‘Ikai ke toe ‘i ai ha me’a ‘oku mou tokanga ki ai Hou’eiki, ko e talamonū atu pē ki he to’u Fale Alea ‘oku hoko atu ‘i he ta’u ni koe’uhi ko ‘etau kamata ‘i he ta’u fo’ou 2024. Pea ‘oku ‘i ai pē ‘amanaki lelei ‘e hokohoko lelei ‘etau ngāue ‘o hangē pē ko ia ‘oku mou fa’a me’a ki ai ‘i he ta’u kotoa. Mālō Hou’eiki tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato ki hono me’a ‘anga, Lord Tu’ilakepa)

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘a e laumālie ‘a e Hou’eiki Komiti Kakato, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti, mālō ‘a e laumālie ‘a e kau Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Fakafofonga ‘o e Kakai, laumālie ‘a e kakai ‘i he fonua, kae ‘uma’ā foki ‘a e kau ngāue mo kitautolu kotoa, hoko atu ‘etau ngāue, fakafiefia ‘oku me’a mai ‘a e Sea ‘o e Fale Alea, pea kuo, ‘oku ou tui hangē ko ‘ene me’a ‘oku me’a ki ai ko ‘apongipongi, toki hoko atu ai ‘a e feme’a’aki ‘o fekau’aki mo e ngaahi me’a ‘oku fiema’u ‘e he kau Mēmipa.

Kole atu kau Mēmipa ki’i to’o pē ho’omou kote fakamolemole ē ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Sea Komiti Kakato: ...’Oku ki’i ‘afu hotau Fale kae nga’unu’unu atu pē ‘etau ngāue.

Ko e hoko atu ‘etau ‘asenita ko e Lipooti Fika 3. Na’e ‘i ai pē me’a na’e hoha’a ki ai ‘a e kau Mēmipa fakamolemole pē ‘a e Pule’anga ka ko eni ‘oku sai pē ko ena ‘oku hokohoko lelei mai pē ia ‘i he’etau ‘asenita 6.1 fika 3/2023 Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga Fekau’aki mo e ‘Atita. Hou’eiki te u tuku atu kia moutolu kau Mēmipa ko e hā pē me’a ‘oku ke tokanga ki ai fakalukufua he lipooti ko eni, ka ko u lave’i pē na’e ‘osi ‘ohake ‘e he kau Mēmipa ‘a e meime i ko e me’a tatau pē ‘a ‘enau tokanga Pule’anga ko e hā ‘a e ola pē ko e hā ‘a e ‘ikai ola na’e fai ki he ngaahi potungāue.

Pea ko e ngāue ko eni kuo ‘osi fai ia, taha e me’a ‘oku fakatokanga’i ‘e he kau Mēmipa ‘oku totonu ke kau ‘a e lipooti ‘i hono talanoa’i ko ē ‘a e Lao ‘Esitimeti ko ē ‘a e ta’u, ka ko u tui au

‘e Hou’eiki ko e me’a ko ia ‘oku ‘i he Sea Fale Alea ‘a e mafai ko ia ‘e toki fakangofua e me’a kotoa pē mei ‘olunga pea ko ‘ene ‘omi ki lalo ki he fatongia ‘a e motu’a ni pea te u toki fakangofua atu pē ke tau ngāue’aki ‘a e founa ko ia, ka tau fakatokanga’i pē mu’a kuo ‘osi ‘ohake he Komiti Kakato e me’a ko eni ‘a e tokanga ‘a e kau Mēmipa ki he me’a ko ia, pea ko u kole atu kau Mēmipa, ka ‘i ai pē ha me’a ‘oku tau ki’i puputu’u ai pea u ki’i fakalea atu pea ke toka’i mai pē motu’a ni he ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni te u lau atu pē ‘etau Tohi Tu’utu’uni pea ko e malanga ke fai.

‘Io ko u fakatokanga’i ‘a e Kupu 74, 73 na’e fa’a malanga mai e Fakafofonga Tongatapu 7 ko e fekau’aki mo e kupu he Konisitūtone, ‘io ‘oku faingofua pē pea ‘oku ‘ikai ngofua ke faka’ilo ha Mēmipa tukukehe ‘o kapau ko ha hia pē ko ha sula ē fakataha mo ho’o fakahāhāloto pē ha me’a ‘i he Fale ni ‘oku ke loto ke ke me’a’aki ‘oku ngofua ia, ka ‘i he kupu 49 ‘e ngāue’aki he Sea e Fale Alea mo e motu’a ni. ‘A ia ko e Kupu 49 mou mea’i lelei ia ka ta’ofi atu pē ‘oku ‘ikai ke ke tui ki he me’a ko eni ‘oku ‘oatu ‘e he Sea pea te tau ‘unu leva ka ‘i ai ha Mēmipa ‘o e Fale Alea Komiti Kakato te ne maumau’i e ngaahi tu’utu’uni te ne fai ha anga fakamoveuveu ta’ofi atu kae fai pē ‘oku ‘i he’etau tu’utu’uni ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia mei tu’a te ne lava ‘o faka’ilo ha taha he Mēmipa ‘o kapau te ne lea’aki pē te ne me’a’aki ha me’a he Fale ni ‘o fakatatau mo e kupu he Konisitūtone ‘a e 73 na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 7.

Ko e fakama’ala’ala pē pea hoko atu ‘etau feme’a’aki ‘i he melino mo e fiefia pea mo e lotu ‘oku fa’a fai ma’u pē ‘i he Fale ‘Eiki ni tau kamata. Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea faka’apa’apa atu ki he Tama Pilinisi kae ‘uma’ā mu’a ‘Eiki Sea ke ma’u e ki’i mōmeniti ko eni ke fai atu ha fakalavelave fekau’aki mo e lipooti mātu’aki mahu’inga ko eni. ‘E Hou’eiki kapau te u faka’otu’otu e ngaahi lipooti mahu’inga ‘e kau ‘a e Lipooti ‘Atita ko eni ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngāue Pa’anga mo e Faipau ki he Lao ‘i he lipooti mahu’inga taha ki he motu’a ni he ko e talanoa ko ia ki he pule lelei ‘oku ‘omi pea hulu mai ia ‘e he ‘Atita ‘i he’ene lipooti, pea ko u fie taki tokanga ho Komiti Kakato ‘Eiki Sea ki he peesi 27 ‘o e lipooti ko ia, ki’i me’a eni ‘oku ou pehē Sea ‘oku...

Lipooti ‘Atita ko eni ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngāue Pa’anga mo e Faipau ki he Lao

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha taha ‘oku te’eki ke ne ma’u ‘a e lipooti? Na’e ‘osi me’a pē he Tokoni Sea ‘aneuhu ko e ‘ū faka’ilonga lanu pulū ‘osi tufa atu. Faka’ilonga ‘uli’uli na’e toki tufa ni atu pē he mahina ko eni ‘aneafi ki he māhina ni pea kapau ‘oku ‘ikai ke mou ma’u ‘oku ‘ikai leva hano ‘aonga ‘etau Komiti Kakato he ‘oku ke me’a mai Fakafofonga Tongatapu 4, ka ‘oku ‘ikai ke mea’i ‘e he kau Mēmipa ko e hā koā e me’a te nau ngāue’aki.

Mateni Tapueluelu: Sea na’a tokoni pē ‘a e ngaahi tv ko eni ‘i mu’a ‘i he Hou’eiki ‘oku hā mai ai ‘a e peesi ‘oku ‘amanaki ke fakahoha’a atu ai ‘a e motu’a ni Sea.

Sea Komiti Kakato: Hoko atu me’a mai.

Tokanga Tongatapu 4 ki ha ngāue ‘a e Pule’anga kuo fai fekau’aki mo e ngaahi kupu fekau’aki

Mateni Tapueluelu: Ko e peesi 27 na’e ‘ohake ‘anenai. Ko e ngaahi kupu fekau’aki...

Taimi: 1430-1435

Māteni Tapueluelu : Ko e me'a eni 'oku tokanga ki ai e motu'á ni Sea 'oku ou tui 'oku tokanga 'a e 'Atita ke fakahoko pea 'oku ou pou pou ai ki ai, ko u tui 'e tokoni 'aupito 'aupito ia ki hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi ngāue mo e *project* 'a e Pule'angá mo fakasi'isi'i 'a e longoa'a. Ko u kole pē Sea ke u ki'i lau atu pē ha ki'i kongā si'isi'i pē 'oku pehē.

'Oku te'eki ke fakahoko 'e he Potungāue Pa'angá ha founa ngāue 'e malava ai ke nau 'ilo'i mo fakahā 'a e ngaahi fehū'aki 'i he ngaahi kupu fekau'aki mei ha ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá 'o fakatatau ki he *IPSAS* 20 fakahā 'o e ngaahi kupu fekau'aki. Peesi 27 Sea. 'A ia ko hono fakahā 'o e ngaahi me'a ko iá 'oku kau ai eni. Lisi 'o e ngaahi kupu fekau'aki. Ngaahi fengāue'aki fakapisinisi kotoa pē mo e ngaahi sino ko eni pea pehē ki hono mahu'inga fakapa'anga. Ngaahi monū'ia fakapa'anga mo e monū'ia kehe kotoa pē 'a e kau taki 'o e Pule'anga. 'A ia 'oku fiema'u ke lisi 'a e ngaahi pisinisi 'oku tau kau ki ai, ngaahi kupu fekau'aki 'a ia 'oku 'osi 'i ai pē hono sipinga tauhi tohi 'a ia ko hono 'ai nounou 'oku hā hifo 'i he kongā ko ē ki lalo.

'A ia 'oku pehē: ko ē ngaahi kupu fekau'aki 'oku fakamatala'i ia 'i he sipinga tauhi tohi fakavaha'e 'ule'anga 'o e fakamatala pa'anga faka 'ule'anga. *IPSAS* 20 ko e ngaahi sino fekau'aki 'oku kau ai 'a e: Kau taki 'o e 'ule'anga pea mo ha ngaahi pisinisi 'oku 'anautolu. Fāmili ofi pē maheni 'o e kau Taki 'o e 'ule'anga. Kautaha pē pisinisi 'o ha fāmili 'o e kau Taki 'o e 'ule'anga. Kautaha pē pisinisi 'o ha hoa ngāue 'o e kau taki 'o e 'ule'anga. Ka 'i ai ha ngaahi fen'āue'a'i 'o e ngaahi kupu fekau'aki ko eni mo ia 'i he *F* mo e *H* pē ko ha taha 'oku ne mo'ua ai. 'A ia Sea 'oku fokotu'u mai 'e he 'Atitá ke fakahoko e ngāue ko eni. 'Oku ne fakahoko mái 'oku te'eki ke fakahoko 'e he Potungāue Pa'angá 'a e ki'i founa nounou ko eni Sea.

Pea 'oku 'i ai e pou pou lahi 'aupito ki ai makehe mei he'ene 'ata kitu'a 'a e ngaahi pisinisi 'oku tau kau ki ai ka 'oku faingofua 'aupito hono hamu e fo'i afo 'o e taliuí. Ko hono 'uhingá te ne hanga 'o veteki e 'ata mo e ngaahi talanoa. Ko e toki 'osi pē 'Eiki Sea e feme'a'aki ho'o Kōmiti Kakatō he me'a ko e fanongo talanoa, *hearsay* 'a ia 'e 'i ai e ngaahi felau'aki pehē 'i he taimi 'oku foaki ai ha *project* ki ha taha 'o e kau Taki 'o e Pule'angá pē ko honau maheni. Ko e taimi te tau fou ai 'i he founa ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he 'Atitá, te ne hanga 'o hulu'i ke tau 'ata'atā pea faingofua hono fakamatala'i 'oka 'i ai ha ni'ihī 'e hoha'a pē tokanga ki ai.

Pea ko u kole pē Sea ke tokoni mai 'a e Hou'eiki Pule'anga. Na'e lele atu 'a e motu'á ni 'o fakatalanoa pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, ko e anga pē 'eku tui. Kau eni 'i he ki'i ngāue faingofua ka ko e ola 'e ma'u mei ai 'e mātu'aki kāfakafa. 'E tokoni ke ta'ofi 'a e me'a ko e filifilimānako. Te ne tokoni ke ta'ofi 'a e me'a ko e fakafāmili pē fakamaheni 'a hono tufa 'o e ngaahi *project* pē ko ha ngāue 'i he Pule'anga. Pea 'oku ou kau au 'i he tui 'oku totonu ke pehē mo kitautolu 'i Fale Aleá ni ke 'i ai ha *open book* pē lesisita ai 'a e ngaahi sino fekau'aki 'oku tau kau ki ai. Kae lava ke 'ata kitu'a 'a e ngaahi tukuaki'i 'o pehē 'oku tau fakapone pē kitautolu.

'A ia ko e fokotu'u mai ko eni 'Eiki Sea, 'oku te'eki ke fakahokó 'oku hā ia ki he motu'a ni na'e totonu ke fakahoko ka 'oku te'eki fakahoko. Pea ko 'eku kole pē 'aku ki he Pule'angá ke tokoni mai. Ko e hā 'a e tūkunga fakamuimui ki he ngāue ko eni, pea kapau 'oku 'iki ke fai ki ai ha ngāue, ko e hā hono 'uhinga. He 'oku kau he ki'i ngāue nounou, faingofua pea te ne 'omai ha ola lelei ke to'o 'a e fakapōpō'uli 'oku tukuaki'i 'oku fai e foaki fakapone e ngaahi faingamālie 'o e mo'ui mei he Pule'anga, Tokanga lahi hoku lotó ki heni Sea, he 'oku kau eni ia 'i he kaveinga te ne hanga 'o 'omi e pule lelei kia kitautolu. Pea 'oku ou kole pē ki he Pule'anga pē 'e lava tokoni mai, kae toki hoko atu ai e motu'a ni. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Taimi: 1435-1440

Mateni Tapueluelu: ... Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki Pule'anga tuku pē ke toe fakamanatu atu e he koe'uhí ko u lave'i pē 'oku mou me'a mai pē mei hena ko e me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga koe'uhí ko e fo'i lea ko ē ko e kupu fekaukau'aki 'io 'oku 'i ai e ni'ihí 'oku ngāue fakataha mo e fāmilí pea ko e taimi ko ē 'oku fai ha fe'ave'aki pa'anga 'oku mahino leva 'oku 'i ai 'a e uesia 'i he loto Pule'anga. Ko e fokotu'u 'oku 'omai he 'Atita ke lisi mai mu'a pē 'e lava 'o ma'u 'a e ni'ihí ko ia 'i he potungāue takitaha. 'A ia ko hono fa'a ngāue'aki e lea ko e *conflict of interest* ki he potungāue 'oku malava pē ke hoko ka mou tali mai ange fehu'i ko ia pē kuo fai ha ngāue ki ai 'a e Pule'anga 'o fekau'aki mo e ngaahi kupu fekaukau'aki.

Tali Pule'anga 'oku nau fakatokanga'i mo ngāue Pule'anga ki he lisi 'oku fiema'u mai mei he 'atita

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea ko e me'a 'uluaki ko ē he Fakafofonga Fika 4 'oku mo'oni 'aupito pē ia 'o fakatatau mo e tu'utu'uni fakavaha'apule'anga ko eni. Ka 'oku mahino pē ki he motu'a ni pea mo e Pule'anga ko e Lipooti foki eni 'a e Potungāue 'Atita 'oku 'i he malumalu ia 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Pea ko e fatongia ko eni 'o e Pule'anga fekau'aki pea mo e ngaahi fiema'u 'oku 'omai he 'Atita 'oku fai pē 'a e, 'a e ngāue ia ki ai 'a e Pule'anga.

'E Sea ka 'i he taimi tatau 'oku 'ikai ke ko ha tuli tonuhia 'eni ka 'oku 'i ai e anga e 'ātakai ko ē 'etau nofo mo e ngaahi makatukituki 'oku tau nofo ai 'a e fehokotaki fakamaheni 'o a'u pē ki he fehokotaki fakakāinga he ko e ki'i fonua si'isi'i foki 'a Tonga ni. 'Oku 'ikai ko ha hangē pē ko e me'a ko u fakamalanga ki ai 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha tuli tonuhia eni. Ka 'oku malava ke hanga 'e he fanga ki'i fekaukau'aki ko eni 'o uesia 'a e tu'utu'uni 'a e lao ko eni. Pea 'oku tali pē ia 'e he Pule'anga 'oku malava ke matamata pea malava ke hoko 'eni. Ka 'i he taimi tatau pē 'oku 'i ai pē 'a e 'a e kole ke fakatokanga'i ange mu'a 'a e ngaahi fekaukau'aki ka 'oku 'ikai ke 'uhinga 'eni ia ke tau maumau'i 'a e tu'utu'uni ko eni ka ko e 'i he'ene ma'a mo 'ata kitu'a mo'oni 'o hangē ko e tu'utu'uni fakavaha'apule'anga ko eni 'oku lava foki 'o fakahoko 'i he ngaahi fonua.

Ka 'oku feinga 'a e Pule'anga 'i he taimi ni ke fakakakato 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku 'ohake ko eni 'e he Fakafofonga Fika 4 ke tulifua ki he ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga kae pehē ki he ngaahi fiema'u 'oku 'omai 'i he ngaahi tu'utu'uni pea mo e Lao Faka'atita 'a ia 'oku malumalu 'i he 'i he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ka 'oku 'i ai pē mo e ngaahi pea mo e feitu'u Sea 'oku malava ke fakatonutonu ki ai kapau 'oku hoko 'eni 'o hangē ko e 'Omipatimeni 'oku tau 'alu atu eni 'i he halafononga faka'osi'osi ke fokotu'u 'a e Komisoni ki he Tau'i e Faihala. 'A ia ko e ngaahi matapā ia te ne, 'e lava ke tokoni ke ke fakapapau'i 'oku 'alu fakatatau 'a e founga ngāue 'a e Pule'anga pea mo e tu'utu'uni ko eni. Ka 'oku hangē ko e me'a 'oku 'ohake he Fika 4 'oku fai e ngāue ki ai 'a e Pule'anga pea 'oku fakatokanga'i, fakatokanga'i pea ko e hoha'a 'oku 'omai mei he Tēpile 'a e kau Fakafofonga e Kakai 'oku mo'oni pea 'oku fai hono fakatokanga'i 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai Tongatapu 4.

Fakama'ala'ala Pule'anga 'i he kupu 24 Konisitutone

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu pē. Tokoni pē Sea 'oku hā pē ia 'i he

kupu 24 ‘o e Konisitūtone ‘e tapu ke ngāue ha taha ki ha taha pē ko ha Pule'anga kehe ‘o kapau ‘oku ne ma’u vāhenga mei he Pule'anga tukukehe ka ma’u ha fakangofua mei he Kapineti.

Ko e tukukehe pea ‘oku lava leva ke *declare* ‘a e *interest* ‘o e kakai ko ení ‘i he ngaahi ngāue te nau ‘i ai ‘o kapau ‘oku nau ma’u ‘a e ngofua ko ia 'Eiki Sea. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Sai kole fakamolemole atu pē Sea ka ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ...

Mateni Tapueluelu: ‘Oku ou fakamālō au ki he tali ‘oku ‘omai ka ko e, ko ‘eku kole Sea ‘oku fakahoko mai ‘oku fakatokanga’i. Ko ‘eku kole ‘a’aku ke fakahoko mai pē ‘oku ‘i ai ha palani ngāue mo ha taimi pau ke fakahoko ke *implement* ai e ngāue ko ení ko e *IPS*...

Kamata faifatongia ‘Ofisi ki he ‘Omipatimeni ‘i Siulai ta’u ni

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ko e ngāue ko ē kuo faí kuo ‘osi tu’u e ‘Ofisi he ‘Omipatimeni pea ‘oku ‘amanaki ‘i Siulai ‘o e ta’u ni ke kamata ai a *Anti-Corruption* pea ‘oku ‘osi ma’u mo e tokotaha ke *Commissioner* ‘i he *Anti-Corruption* ko e ‘ū ngāue ia kuo fai fekau’aki mo e ‘ū ngāue ko eni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Ko u tui pē ‘e ...

<009>

Taimi: 1440 – 1445

Mateni Tapueluelu: ... Mea’i ‘e he ni’ihi ko eni ‘oku nau ngāue ko ē he Falepa’anga ko ē. Ko e me’a ko ē ‘oku fakahoha’a atu ki ai ‘a e motu’á ni he lau ‘a e ‘atitá. Ko e *IPSAS 20* ko e *International Public Sector Accounting Standard*. Ko e fa’ahinga *standard* faka’akaunitingi ‘i hono ngāue’aki ki he me’a fakatokolahi pe Pule’anga. ‘A ia ko e founa ngāue faka’akaunitingi ko iá ‘oku pau ke ‘asi ai ‘a e puipuitu’a e kau taki pule’anga mo e ngaahi pisinisi ‘oku nau kau ki ai.

‘Oku *declare* pe *disclose* ia, ko e me’a ‘oku ‘uhinga atu ki ai e motu’á ni. ‘Oku fokotu’u mai ‘e he ‘atitá ‘oku te’eki ke fai ‘e he Pule’angá e me’a ko iá. Pea ko ‘eku kole ‘a’aku ia pe ‘oku ‘i ai ha taimi pau hono fokotu’u. ‘Oku mahino e *Ombudman* ia ‘oku kehe ia meí he me’a ko ení. Ko e me’a eni ia ki Falepa’anga ‘oku fokotu’u maí. ‘A ia ‘oku pehē mai ai ‘oku te’eki ke fakahoko ‘e he Potungāue Pa’angá. ‘Oku tuhu patonu ia he ko e me’a faka’akaunitingi eni ia Sea. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e kole pe ‘oku ‘i ai ha taimi pau

Sea Komiti Kakato: ... ‘Eiki ke matangaki pe ho fofonga ki he

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e fakahā ko ē ‘o e kaunga ‘a ha tahá ‘Eiki Sea ko e ngāue nōmolo pe ia ‘a e Potungāue kotoa. ‘Oku pau ke fakahā ‘e he tokotaha ‘a e me’a ‘oku kaunga ki ai, He ‘ikai ke fakapulipuli ia pea ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke toe tu’utu’uni ‘e he Falepa’angá. Tu’utu’uni pau pe ki ai mo e Konisitūtoné. Kuo pau ke ‘i ai e ngofua meí he Kapinetí. Pea ko e taimi pe ‘e ‘alu ai ki he ngaahi tapa kehekehe kuo pau ke ne fakahā ‘a ‘ene *interest* ‘i he tafa’aki takitaha. Koe’uhí kae lava ke faingofua e ngāue ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia Le’ole’o, me’a mai Tongatapu 4

Tokanga ke fakamahino mei he Pule’anga taimi ‘e kamata ai nau ngāue ki he lisi fiema’u mei he ‘Atita

Mateni Tapueluelu: Sea ko e me’a ko ē ko u vivili atu ki ai he oku tohi’i hinehina mo ‘uli’uli mai ia he līpooti ko eni ‘a e ‘atita Sea. Tafa’aki ‘e taha ki he palakalafi ko eni hono 2. ‘Oku kamata’aki e fo’i lea, ko e ngaahi kupu fekau’akí (tu’u ange ai) ‘oku fakamatala’i ‘i he sipinga tauhi tohi Fakavaha’a pule’anga ‘o e fakamatala pa’anga fakapule’anga, *IPSAS* 20. Ko e ngaahi sino fekau’aki ‘oku kau ai ‘a e, ‘a ia ko e ‘u me’a ia ko ē ‘oku kau ai. ‘I he sipinga pe ko e *standard* ia. Kau taki e pule’angá, fāmili ofi pe maheni, kautaha pe pisinisi ‘o ha famili ofi ‘a e kau taki e pule’anga.

Ko ‘eku fehu’i atu Sea ‘oku hanga ‘e he ‘atita ‘o *specify* mai ‘a e ngaahi ‘ū me’a ke tohi pe lisi ke talamai ke ‘ilo’i ke *disclose*, ‘e fakahoko fakakū eni. ‘A ia ko e me’a faka’akauniting ia ‘Eiki Sea pea ‘oku ou pou pou au ki a he ko e kongá eni ia ‘o e pule lelei. Pau ke tala ‘etau felālāve’i pea tohi pea *disclose* ke mea’i ‘e he kakai.

Ko e taimi ‘oku tau faitu’utu’uni ai ‘oku ‘asi pe ‘oku tau fekaukau’aki mo e kakai ‘oku tau foaki ki ai e ngaahi faingamālié. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘o e fehu’i Sea. Ko e me’a ia na’e ‘omai ‘e he ‘atitá, ko e fokotu’u ia ‘a e ‘Atitá ‘o ‘e ke mai pe ko e hā ‘oku te’eki ke fokotu’u ai e me’a ko iá. Pea ko u muimui atu ai au Sea mo kole ke tokoni mai e Pule’angá. Kapau ‘oku te’eki ke ‘i ai ha polokalama ke fakapolokalama ke fakapolokalama ke palani ke fai e me’a ko ení, totonu ke ‘ai. Pea talamai ha taimi Sea ke tau toe fe’iloaki pe he ta’u fo’ou ‘o toe ‘eke pe me’a tatau. Ki’i me’a faingofua.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ke ‘ai pe ‘i Falepa’anga. ‘Oku lolotonga fakahoko pe ia ‘e he Pule’angá ‘i he taimi ni ‘a e me’a ko iá ke fakahā ‘a e *interest* ‘a e tokotaha kotoa pe ‘okapau ‘oku taimi fai ai ha ngāue ‘a e pule’angá.

‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke tali ke toki talamai ‘e Falepa’anga, me’a ia ko ē ‘oku lolotonga hoko pe he lolotongá ni.

Lord Fakafanua: Sea tapu pe ki he Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Lolotonga fai e ngāue ke sivilivi’i ngāue Fale Alea fakahoa ki he ngaahi Fale Alea fakatemokalati ‘i muli

Lord Fakafanua: Ko u fie tokoni pe eni ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 4. Koe’uhí ko e līpooti ko eni ‘oku taumu’a ia ki he Potungāue Pa’angá. Pea ‘oku ‘ikai ke me’a heni ‘a e ‘Eiki Minisitā ke ne ‘omai ha tali mahino hangē ko e fiema’u ko eni ‘a Tongatapu 4.

Ka ko e tokoni atu pe ki he ngaahi makatu’unga ko eni ‘a e ‘Atita koe’uhí ‘oku mahu’inga ko e kau taki tautolu e fonuá. ‘Oku lolotonga fakahoko pea na’a ku fakakakato ‘a e *bench marking study*. ‘A ia ko hono sivilivi e ngāue ko eni ‘a e Fale Aleá ‘o fakafehoanaki mo e fakatemokalati ko ena mei tu’apule’anga. Pea na’e kau e ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku fakahū maí pea na’e savea pe ni’ihi he kau Fakafongá pe ‘oku fiema’u ke fakahoko e ngāue ko ení. ‘A ia ko e me’a tatau ...

Taimi: 1445-1450

Lord Fakafanua: ... pē. Ko e ko hono fa'u ha lesisita pe ko e *register of interest* pe ko ha ngaahi, pe ko ha lisi 'o hangē ko hono fakamatala ko ē he 'Atitá 'a e fekaukau'aki ko eni e ngaahi pisinisi mo e ngaahi angamaheni mo me'a pehē 'i he kau taki ko eni kau Fakafofonga ko eni 'i Fale Aleá. Pea ko e ngāue ko iá 'e fakahoko ia Sea 'o fakatatau ki he *benchmarking study* ko ē 'oku lolotonga fakahoko ko eni 'i Fale Aleá.

Ko u tui ko e me'a ko ē 'oku fie 'ilo ki ai e Hou'eiki Fakafofongá hangē ko ho'o fehu'i ko ē Tongatapu 4 pe fakahoko e me'a ko iá 'e he Potungāue Pa'angá pe 'ikai. 'A ia 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i Fale Aleá. Ka ko u tui ko e tali ko iá 'e toki 'omai ia he 'Eiki Minisitā Pa'angá ka 'oku lolotonga me'a atu 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá fai 'ene ngāue mahu'inga. 'E tau toki tali pē ke me'a mai 'omai 'a e talí he 'oku mahu'inga ke 'omai ha tali kae 'oua te tau tāpalasia e Hou'eiki Minisitā ko eni 'oku 'ikai ke 'uhinga ia kia nautolu, 'oku 'uhinga pe ia ki he Minisitā Pa'anga.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Eiki Nōpele Ha'apai. Ki'i me'a mai angé, 'oku kei 'i ho taimí pē Tongatapu 4. Ki'i me'a mai angé Tongatapu 5, te ke malanga pe ko e ...

'Aisake Eke: Sea ko 'eku tokoni atu pē 'aku ia ki heni. Tapu mo e Seá pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Mahino foki na'a mau, 'i ai 'emau lipooti ko ē mau Komiti Pa'angá pea na'a mau sio foki ai e me'á. Pea na'e 'i ai 'a e tali ai na'e 'omai he Potungāue Pa'angá felāve'i mo e ngaahi me'a ko eni.

Ko e taha foki ia 'a e palopalema lahi 'i he 'atita ko eni, ngaahi potungāue na'e 'ikai ke nau 'omai 'e nautolu ha tali ki he ngaahi makatu'unga ko ē ke fakalelei'i. Ka ko u vakai hifo au ki he ngaahi fakalahi ko iá 'enau tali ko ē, na'e, konga fakalahi 'uluaki ia ko ē 'o 'emau 'atitá 'a ē ko ē na'e fai Komiti Pa'angá. 'A ia ka 'oku 'ikai ke 'asi 'i heni e me'a ko eni, te mau toki vakai ki ai ka 'oku 'uhinga eni ia ki heni. 'UHINGA ko ē ko e fakamatala pa'anga ko ē 'oku faí 'oku 'i ai e konga ia 'oku ui ko e nouti, fo'i fakamatala pa'angá pea ko e fo'i konga fakamuimuí fakamatala mai ai felāve'i mo e founga na'e fai 'aki e tauhitohi pea a'u mo e konga ki he me'a ko eni.

'A ia 'oku pau ke ne talamai 'e ia ia fo'i konga ko ē ko e ngaahi ngāue 'oku fai he Pule'angá ki he'ene ngaahi pisinisi mo e ngaahi me'a kātoa. 'Pau ke ne tuhu'i mai e fakamatala ko iá. 'A ia 'oku 'uhinga ki ai e me'a ko 'eni. 'A ia ko e 'uhinga ki ai e me'a ko eni, 'a ia ka ko u tui te mau, ko ē kuo 'osi 'ohake ia he 'atitá. Ka 'oku 'i ai foki e taumu'a te mau takai 'o vakai'i mo e potungāue, 'ū me'a ko ē na'e 'omai he 'atitá ka te mau feinga ki ai. Ka 'oku 'uhinga eni me'a fakatauhitohi eni ia 'oku pau ke 'asi ia 'i he me'á. 'A ia 'oku ou tui ko e mo'oni, 'oku ou sio hifo au ki he'enu talí na'e 'ikai ke 'i ai ha'anau lave 'anautolu ki ai.

Ka ko u tui ko e me'a ia te mau takai ko eni 'oku 'i ai e polokalama ko ē 'atitá ke mau fakataha mo e ngaahi potungāue ke mau talanoa mo kinautolu 'i he anga ko ē palani ki he kaha'ú Sea. Ka ko e, ko 'eku ki'i fakama'ala'ala atu pē au ki he me'a ko eni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Io Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Sea 'oku ou fakamālō atu 'i he ngaahi tokoni 'oku 'omi kehekehé kae

tautefito ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. 'Oku ou fiefia 'aupito he fanongo 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u ngāue ke fakahoko ha me'a pehē *benchmark*. Pea 'oku ou pehē 'oku tala pea ngali 'oku totonu pē ke mu'omu'a 'a e Fale Alea 'o Tongá hono fakahoko e me'a ko iá 'etau hoko ko e tā sipinga pea 'oku ou kau au hono *commend* atu e, 'a e fokotu'utu'u palani ko iá.

Ko 'eku kole pē Sea, kapau ko e fakamatala ia 'oku 'omai ke tali pe ā ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'oku ou kole fakamātoato atu Sea. Hou'eiki Pule'anga mou tokoni mai mu'a he 'oku 'ikai ke u loto ke ke 'osi pē 'etau feme'a'aki ko ení pea ngalo pea tanu ia 'i he manatú pea mo e laipelí pea 'ikai ke toe 'omai ha me'a ki ai. 'E hangē pē Sea ko e ki'i fakamatala ko eni na'e kole ke 'omai ko ē ki he matemate 'a e 'uhilá pea ko eni kuo tufa mai.

Kole Tongatapu 4 ke 'omai Pule'anga taimi foki mai ai Minisita Pa'anga fakamatala fekau'aki mo e lisi fiema'u mei he 'Atita

Ko e kole atú kapau leva 'oku pehē ko e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā pea 'omi mu'a ha fakamatala ki he taimi 'e fakahoko ai 'a e ngāue ko ení. Ko ē ko e Fale Alea ē ia kuo fokotu'u 'ene taimi ngāue 'ana, 'oku 'i ia 'ene palani ngāue pehē. 'Oku fakafiefia pea fakalotolahi. Ko e taimi ko ē 'e fokotu'u ai e me'a ko ē 'i he Potungāue Falepa'anga hotau fonuá ni 'e tafe hifo hono melié 'ona ki he ngaahi tuliki 'o e nofó he 'oku pule'i 'etau pa'angá mei ai. 'Omai mu'a ha ki'i fakamatala Sea he taimi 'e me'a mai ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá. Ko e kolé pe ia kapau 'oku toe 'i ai ha toe tokoni ki he kaveinga ko ení Sea, 'e hounga pē ki he motu'á ni kapau 'e faka'atā he Feitu'u na. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou'eiki mahino 'aupito 'aupito pē ki he motu'á ni 'a e me'a 'oku kole 'e he Fakafofongá pea 'oku fanongo pē ki ai 'a e Pule'angá. Hou'eiki Pule'anga te u nouti pē eni ka foki mai 'a e Minisitā Pa'angá kuo pau ke u 'eke 'a e me'a ko ení ki he Minisitā Pa'angá, he 'oku 'osi me'a mai he Minisitā 'e ua 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai pea 'oku 'osi 'i ai pē ngāue ki he me'a ko ení. Ka ko u fakamālō atu ki he Fakafofongá he, 'i he poini mahu'inga pea mo e konga mahu'inga 'oku 'ohake 'e he Fakafofongá. 'E 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko 'eku, ko u faka'amu pe au ke 'ai angé ke tonú 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia Le'ole'o ...

<002>

Taimi: 1450-1455

Taniela Fusimālohi: ... 'o pehē 'oku fai 'e he ngāue fakapule'anga. Ko e anga eni 'eku manatu'i, na'a ku mēmipa 'i he Komisoni ko ē Kau ngāue Fakapule'anga, ko e Komisiona, na'a mau feinga ke *review* ke toe fai ha sio ki he ngaahi tu'utu'uni ko ē 'a e ngāue fakapule'anga.

Sea Komiti Kakato: Ha 'a e fakamuimui taha na'a ke 'i he Komisoni ko ia.

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e 2021 pē eni 'e Sea.

Sea Komiti Kakato: 'I he 2021.

Taniela Fusimālohi: 'Io.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia na’a ke hū mai ki Fale Alea ni ‘i he ta’u fē.

Taniela Fusimālohi: ‘I he 2021 pē ‘a ia na’a ku toki fakafisi pē mei ai kau hū mai ki heni, kau ‘alu ‘o kau ‘i he fili.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou pehē ke ke fēfē mu’a ki he Feitu’u na tuku mu’a he ko eni ‘oku fiemālie pē Fakafofonga ia, ka tau tali ke me’a mai ‘a e Minisitā Pa’anga ‘o fakatatau mo e me’a mai ‘a e Fakafofonga Nōpele Ha’apai, ‘io, ka ko e Sea Fale Alea ia ‘oku fakamalumu ai ‘a e ‘Atita, ka ke ‘omai ‘e he Feitu’u na ha me’a ‘e taha ka tau hoko atu, he e.

Taniela Fusimālohi: ‘Io, ko ia Sea, ka ko ‘eku ‘ai pē ‘e au ia ke tonu he koe’uhi he ‘oku ‘ikai ke u manatu’i ia ‘e au na’e kau ha me’a pehē ni ia ke pehē ko e kau ngāue ko ē ‘oku nau ngāue ki he me’a fakapa’anga, ‘oku kau ha me’a pehē ‘i he’enu fuakava pea ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Fakafofonga, ‘oku ou kole atu ki he Feitu’u na ke ke ‘unu ki ha me’a ‘e taha fakamolemole, ‘oua ‘e ‘ai ke tonú he koe’uhi he ko e fiema’u pē ia ‘a e Feitu’u na, kae tuku ke ‘omai ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Pule’anga. Pea te u muimui’i ia pea u ‘eke ki he Pule’anga, he ‘oku ‘osi mahino kiate au ‘a e me’a’oku ‘omai ‘e he ‘Atita, kau taki Pule’anga, mo ha ngaahi pisinisi ‘oku ‘anautolu. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku totonu ke me’a mai ‘a e Minisitā Pa’anga ke u ‘eke ki ai, ko fē lisi ‘o e ni’ihi ko eni, fāmili ofi pē maheni ‘o e kau taki ‘o e Pule’angá. Moutolu ko ē ‘oku taki he Pule’anga, ‘i ai ha’amou fāmili ofi ‘i he ngāue ‘anga ‘oku mou ‘i ai pē ko e Falepa’anga, pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘o hangē ko eni, kautaha pē pisinisi hao fāmili ofi ‘o e kau taki ‘o e Pule’anga.

Ko e me’a ia te u ‘eke ki he Minisitā Pa’anga, ka ke me’a mai ha toe ki’i me’a ‘e taha koe’uhi ka tau ‘unu atu ki he’etau līpooti.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Aisake Eke: Sea, kātaki ki’i tokoni atu pē ‘aku, tapu pea mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki, ko e tokoni ia kapau na’e ‘i heni ‘a e ‘Atita Seniale, he ‘oku nau fengāue’aki kinautolu he te ne lava pē ‘e ia ‘o talamai ko e hā ‘a e me’a ko ia. ‘Oku ou tui ko ‘eku ki’i tānaki atu pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai pē fanongo pē Sea ‘o e Fale Alea ki ai.

Lord Fakafanua: Ko ia, Sea kātaki pē ‘oku ‘ikai ke me’a heni ‘a e ‘Atita Seniale, kapau ‘oku fiema’u ‘e lava pē ke ui mai ki heni, tali pē.

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē pē ke sai pē ke toki ui mai ‘amui ange koe’uhi ke fai ‘a e tali fehu’i ko eni he me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a e kau Mēmipa.

Lord Fakafanua: Ko ia, hangē pē Sea ko e fokotu’u ko ē ke tau tali ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, malava pē ke ‘i heni pea mo e ‘Atita ‘i he taimi tatau pē.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, te u tali ia ‘e au.

Fokotu’u tonu ke ‘i Fale Alea ‘Atita Seniale ke tali ki he Lipooti ‘Atita

‘Aisake Eke: Sea ko ‘eku ki’i fokotu’u atu pē ‘aku tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki. Ko e līpooti eni ‘a e ‘Atita Seniale, ‘oku tonu ke ‘i heni ia ‘i he taimi ni. ‘I ai ‘a e ‘u fehu’i ia ‘e fehu’i. Pea ‘oku ou tui, sio ko e ngaahi me’a eni, he ‘oku ‘ikai ke kau ‘a e Minisitā Pa’anga ia heni ko e ‘Atita ia pea kapau ‘oku ‘i heni te ne lava ‘e ia ‘o talamai ‘a e ‘u me’a ko eni. Pehē ‘e au ‘oku tonu ke ‘i heni ia, fakamolemole pē Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ‘oku sai pē ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kovi ‘a e Feitu’u na ia pea ‘oku ou tali pē ia ‘e ai ‘a e fo’i me’a ko ia, koe’uhi he ‘oku ‘ikai ‘i he ‘Atita, ka ‘oku totonu pē ke ‘i heni mo e Minisitā Pa’anga he ‘oku ‘ikai ke ‘ilo atu ‘e he ‘Atita ia ‘a e tō’onga ngāue ‘a e Minisitā pē ko e hā ‘a e lisi na’a ne fakahoko. Ka kuo ‘osi ‘omai ‘e he ‘Atita ‘i he malumalu ‘o e Sea ‘o e Fale Alea, ‘a e fakamatala ‘o hangē ko ia ko e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a Tongatapu 4. Sai pē ke tau, te ta u hokohoko atu pē toloi pē ke ‘omai ‘a e ‘Atita, me’a mai pea mo e Minisitā Pa’anga, pea tau, mou feme’a’aki leva ‘i he me’a *issue* ko ia. Sai pē? Ka tau ‘unu atu.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’u na ‘oku ou kole, tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Oku ou tui ko e me’a eni ia ‘a e ‘Atita Seniale, he ko e *issue* eni ia ‘oku ‘ikai ko ha *issue* fo’ou te ne toki me’a mai ‘o fale’i mai ‘a e Fale ni ki he tūkunga ‘oku nau ‘i ai he me’a ko ia...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, Tongatapu 5 ...

‘Aisake Eke: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Kapau te ke vilitaki te u toloi ‘a e Fale kae ‘ai ho’o fiema’u ke ui ‘a e ‘Atita Seniale ke ha’u ki Fale ni. Mou hoko atu ho’omou feme’a’aki he ‘oku ‘osi fanongo ‘a e Sea ki ai, pea ‘oku kamata leva ke nau ngāue ki he me’a ko eni he te u tokanga ki ai.

‘Aisake Eke: Sai pē ia ‘ai pē ko e hā pē ha’o, tapu mo e Feitu’u na mo e Komiti Kakato, he ‘oku ‘i ai ‘a e ‘u fehu’i te mau ‘eke ‘emautolu heni, ko e ‘Atita Seniale te ne tali mai. Ko e me’a ia ‘oku ou, kātaki fakamolemole pē he fakahoha’a, ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ki ai Sea, he ‘oku ‘i ai ‘eku fehu’i ka ‘oku ou sio atu au kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ia he ‘ikai te u fehu’i ‘e au ia ‘a e me’a. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai pē.

Lord Tu’iha’angana: Sea ke u ki’i tokoni pē, tapu mo e Feitu’u na mo e komiti. Ko e ‘uhingá pē he ‘oku, ko e me’a eni ia ‘oku fai ko ē ‘oku tokanga ki ai, kātaki pē e Feitu’u na, ‘a e Hou’eiki Fakafofonga, hangē pē ko ena na’e ‘osi me’a atu ‘e he Fakafofonga Ha’apai, ‘e he ‘Eiki Nōpele, ‘uhingá kapau ko e mahu’inga ‘o e me’a ni ke, ‘uhinga he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ke fakamatala mai ‘e he Minisitā Pa’anga, pea ‘oku ou tui ko e Minisitā Pa’anga mahino ‘e ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Lord Tu’iha’angana: ..’ ‘i heni ‘i he uike kaha’u pea kapau ‘e tali ki ai pea ‘e ‘i heni fakataha mo e ‘Atita Seniale ‘a eni ko eni na’e ‘osi kole atu he Fakafofonga Ha’apai ‘uhinga he ko e fakamatala mahu’inga eni ke tali mai mo ē pea mo e mahu’inga mo e taimi tēpile ko ‘eku ki’i tokoni pē ‘a’aku ia mo mahino ke ‘i heni mo e ‘Atita Seniale mo e Minisitā Pa’anga pea tau toki feme’a’aki ki he fakamatala mahu’inga ko eni kātaki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele Ha’apai. ‘Io Tongatapu 4 me’a mai.

Mateni Tapueluelu: Fēfē kapau te tau fakahoha’a atu ā ha ngaahi ‘ū me’a kehe ‘a ē kae tuku pē ‘a e ngaahi ‘u me’a fakapa’anga ki he Minisitā Pa’anga. ‘Oku ‘i ai e ‘ū me’a kehe ia Sea ‘i heni.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Kole ki he Pule’anga ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai patiseti ki he tanu hala ngaahi vāhenga filí

Mateni Tapueluelu: Ko e Hou’eiki Minisitā ko eni ‘oku nau me’a tonu pē heni. Mālō Sea ka u hoko atu mu’a Sea ‘i he peesi 48. ‘Oku fekau’aki tonu eni pea mo e tanu halá Sea. ‘Oku ‘ikai ko e taumu’a eni ia Sea ke fai hano ‘ohofi ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he potungāue ko eni. Na’e ‘ikai ko hono taimi ia ‘o’ona. Ko e me’a eni ia ki he 2021.

‘A ia ko e ngaahi polokalama na’e fakahoko kimu’a, ka ko u ‘ohake Sea ke fai mu’a ha me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā pea mo e Pule’anga ke fakapapau’i mahino pē ‘oua ‘e toe hoko. ‘A ia ko e peesi 48 fekau’aki eni mo e tanu hala “ ‘oku lahi ‘aupito ‘a ia ‘oku pehē “ ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha patiseti tu’upau ki he ngaahi vāhenga filí” ‘oku ‘ikai ha patiseti tu’upau kamata pē mei ‘olunga ‘aupito. “ ‘Ika ha patiseti tu’upau ki he ngaahi vāhenga filí. Na’e ma’u ‘e he ‘Atita ‘oku ‘ikai ha lekooti ‘i he Patiseti kuo vahe’i mo tufa ki he ngaahi vāhenga filí takitaha”. ‘A ia ‘oku mahino ai Sea ‘oku ‘i ai e tokanga ke fakapapau’i ke totofu ‘a e vāhenga filí ‘i he polokalama tanu hala. Pea ko u tokanga ai Sea ka a’u pē ha ni’ihi ia ‘o tanu pea ‘ikai pē ke ngata hono tanu ‘a e ni’ihi pē ‘ikai totofu kae tanu eni ia ‘o fu’u lahi pea fu’u ‘ova, hā ia he vaeua ‘o e peesi ‘e ‘Eiki Sea.

‘A ia ‘oku pehē, “ kau ‘a e ngaahi ‘api taautaha ‘i he monomono hala “ lolotonga ‘a e a’u tonu ki he ngaahi kolo ‘e tolu ko eni na’e mamata tonu ‘a e ‘Atita ‘i hono tufaki ‘o e maká ‘o a’u ki he ngaahi ‘api nofo’anga ‘i Vava’u 16.” ‘A ia pea ko e fokotu’u mai ia ko e ‘ofisa fakahoko fatongia ‘a e *project* ke fakatokanga ko ia ko hono fatongia ke fakapapau’i ko e ngāue’aki angamaheni ‘o e maká ‘i he tafa’aki ‘o e hala ke ta’ofi faka’aufuli. Ko ha toe ngaahi ‘api taautaha ‘e toe fakakau ‘i he taumu’a ‘o e polōseki kuo pau ke fai ha tautea ki ai” pea fakatokanga mamafa ‘aupito eni kuo ‘omai ‘Eiki Sea.

Pea ko ‘eku kole pē ‘a’aku ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ne tokanga’i ‘a ‘etau tanu halá ‘i he taimi ni pē kuo fai ha ngāue ki he fakatokanga ko eni kuo ‘omai ‘e he ‘Atita ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha patiseti tanu hala ki he kotoa ‘o e ‘ū vāhenga pea fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke fai e fa’ahinga tanu ko eni ‘alu pē ‘o a’u ki he ngaahi ‘api taautaha ‘Eiki Sea lolotonga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi hala pule’anga ‘oku ‘ikai ‘aupito pē ke tanu. Ko u tui pē ‘e lava ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o tokoni mai Sea ka u toki hoko atu mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e polokalama tanu ko e ‘isiu mahu’inga ki he kakai

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na ‘oatu heni ‘a e fakamālō ki he Fakafofonga Tongatapu 4 he fehu’i mahu’inga ko eni. Sea ‘ikai ke u lava ‘o tali kakato e fehu’i te u tali atu pē fehu’i ni ‘i he me’a pē ko u ma’u. Ko e fehu’i mahu’inga foki eni koe’uhī ko e kau e tanu hala ‘i he me’a ‘oku mahu’inga taha ki he kakai ‘o e fonua ni.

Mahalo ‘oku mea’i he tokotaha kotoa pē ‘a e Fale Alea pea mo e letiō pea mo e *social media* kau e tanu hala ‘i he ngaahi ‘isiu mahu’inga ki he kakai.

Vahevahe patiseti tanu hala ‘oku fai fakatatau ki he lahi e hala he ngaahi feitu’u

Sea ko e ‘uluaki poini pē ko eni ‘oku ‘asi mai ko ē ‘i he *screen* ‘i mu’a ‘ia tautolu ‘i he palakalafi (h). Ko e vahevahe ko ē ‘a e Patiseti ‘a e potungāue ‘oku fakatatau pē ia ki he lahi ‘o e hala ‘i he ngaahi feitu’u. Sea ‘e kehekehe pē ‘a e hala ia ‘o Nuku’alofa mei he hala ‘o Haveluliku ‘e kehekehe pē pea ‘i ai mo e ngaahi feitu’u ia ‘oku toe mahu’inga ange ki ai ‘a e fefononga’aki tau pehē hangē ko e ‘alu ki mala’evakapuna ko e ‘alu ki ha ngaahi feitu’u pehē ‘e ‘ikai ke tau lava ke vahevahe tatau ‘a e ngaahi *constituency*...

<007>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : ...koe’uhi ‘oku ‘i ai e ngaahi hala ia ‘oku mahu’inga ange. Pea ko e tanu halá Sea kuo fakafoki mai ia ke tau tanu hala ‘o fakatatau ki he lahi ‘o e ngaahi me’alele ‘oku lele he hala ko iá Sea. Mahalo ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou eni ia Sea mahalo ‘oku mea’i pē ia ‘e he Fakafofongá ko e angamaheni pē ia ‘o e tanu halá pea kuo pau foki ke ‘ave ‘a e koloa ‘a e Pule’angá tautefito ki he maka pea mo e valitā, ki ha feitu’u ‘oku ui ko e feitu’u fakapule’anga.

‘I he feitu’u fakapule’angá ‘i he *definition* ‘a e motu’a ni, ko e halapule’anga, ‘api ‘a e Pule’anga ko ha me’a ‘oku ma’u kekeke ai ‘a e Pule’anga. Ko e me’a ko eni ko ē ki he. na’e ‘i ai ‘a e tanu hala na’e kau atu ai mo e ngaahi ‘api kehekehe pē ia. Sea ko e ma’u ‘a e motu’a ni ia mahalo na’e ‘i ai pē hono fakangofua ‘o e taimi ko iá ka na’e ‘i ai ‘a e ngaahi feitu’u na’e tanu. Sea ‘ikai ke u ala au ia ki ai Sea koe’uhi na’e fai ia ‘i he Pule’anga kehe. Ka ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e fehu’í, ko e hā ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá kuo fai ki he me’a ko iá Sea, ‘oku ‘ikai ke toe fai ia ‘i he taimi ni Sea. Kae tuku pē mu’a ke fakamā’opo’opo atu mo e ngaahi me’a ko eni Sea.

‘Oku ai foki ‘a e ngaahi ako ia ‘a e Pule’angá hangē ko ‘Atele, Tonga *High*, Vava’u *High*, Niua High ka kuo pau ke tanu ‘a e ngaahi hala ko eni Sea. Pea ‘i he taimi ko ia ‘oku tau sio ai ko ē ko ‘etau talanoa ki he ako, ‘e kau mai ai mo Toloa ia kau mai mo Takuilau kau mai mo Liahona koe’uhi ke lava ke tau vahevahe tatau ‘a e ngaahi me’a ko eni ko eni. Ko e *issue* faingata’a eni ia Sea, ‘a e taimi ko ia ‘oku tau ala ai ki he me’a ‘a e Pule’angá ka ‘oku ai ‘a e me’a pehē ‘a e kakai he *private sector* ‘i ha ngaahi ‘uhinga mahu’inga ‘aupito. Kau ai ‘a e lotú lau ai ‘a e akó kau ai mo e ngaahi sekita lalahi, kau ai pea mo e ngoue.

Tau fakatātā ‘aki eni Sea. ‘Oku ai ‘a e tokotaha ia ko ‘ene ngoué ‘ana ‘i ‘Eua ‘oku ne lava ‘e ia ‘o ma’u ‘a e milioná ‘i he ta’u, pea kuo pau ke tokoni’i ‘a e tokotaha ia ko eni. Neongo ko e tokotaha ka ko e pa’anga hū mai ko ia ‘oku ne lava ‘omai ki he ‘ekonōmika ‘o e fonuá ‘oku fu’u lahi ‘aupito ia Sea. ‘A ia ko e ngaahi tafa’aki pehē Sea, ‘oku ou kole pē mu’a ke u hanga ‘o fakama’ala’ala ‘a e me’a ko eni koe’uhi ke mahino ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku tanu ai ‘a e fo’i hala ko ē. Ko e taimi ko ē te u nofo ai pē au ko e halapule’anga ‘a e Pule’angá, Sea ‘oku faingata’a ‘aupito ia koe’uhi ko e taimi ko ia ‘oku tau fekaukau’aki ai ‘i he fāmili mo e lotu mo e ngaahi me’a pehē Sea, ‘oku faingata’a ‘aupito ke mau hanga ‘o vahevahe ‘a e ngaahi me’a ko ia. Ka ko e me’a ko ia ki he tanu ha ‘api ‘oku ‘ikai ko ha me’a fakapule’anga, ‘ikai Sea kuo ‘osi ta’ofi ‘aupito ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Kau Minisitā ‘ikai ke kovi ia, ka ‘oku mou me’a atu ‘oku ‘i ai ha fāmili ‘oku faka’ofa ka ‘oku nau fiema’u ke tanu, mou ō ‘o tanu, he ko e ‘uhinga e me’a ‘oku tau loto ai ke liliu ‘a e Pule’anga ko eni ki he kakai. Ka koe’uhi ko ‘omai e ‘Atitā ia na’e ‘ikai ke kau ia ‘i he fakahokohoko ko ē ‘o e ngāue. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i hala ia ‘e 12 fai’aki pē ia ‘a e tu’utu’uni ‘a e Minisitā, pea fai hono vakai’i ‘e he ‘Atitā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a fakapepa ki he me’a ko ia. Kiate au ‘oku ou tui ‘oku totonu ke tau foki ‘o tokoni’i e kakai ‘o e fonua. Ka ‘oku ai ha me’a ‘oku fiema’u ke tanu ki he kakai ‘ave kae ‘oua ‘e ‘ai ‘a e tu’utu’uni ko ē ko e ‘atu pē ko ē ‘oku ke sai’ia koe ‘i he tama ko iá koe’uhi ‘oku ‘i ai ho’omo felālāve’i tanu atu e fo’i hala ko ia ke ‘alu ki ai. He ko e me’a ia ‘oku hoha’a ki ai e kau Mēmipa.

Ka ki hono tanu ko ia ha ‘api, mou ‘ofa mai na’a ke mea’i lelei ‘aneafi ‘a e ‘ave ki ha fāmili matu’aki faka’ofa ‘aupito ‘aupito ‘i Hala’ovave. Fakatulou atu pē ho’o fakamatala Fika 1, ‘oku ou ‘omi ‘a e la’itā pea ‘oku ou faka’amu ke a’u ki ai e Pule’angá, ‘ave ‘a e tokoni ki ai. ‘Oua ‘e ‘ai ‘a e fakakaukau pē ia he ‘oku ki’i fa’a ‘i ai e mahamahalo he Fale ni ‘oku malava ke fai pehē ‘o hangē ko ia ko e fo’i hala ‘e 12 ‘oku ‘asi e me’a ko eni na’e tokanga ki ai ‘a Tongatapu 4. Tongatapu 1.

Tevita Puloka : Mālō Sea, tapu pē mo e Seá mo e fakataha ‘eiki. Ko e ngaahi me’a foki ko eni ‘a ia ne ‘ohake ‘e Tongatapu 4 ‘oku ‘io mo’oni ‘oku hoko hangē ko e me’a ko ia na’e fakamatala na’e hoko ‘i, pē ko Vava’u 16. ‘Oku hoko foki ‘a e me’a ko eni Sea ‘a e tanu foki ‘a e halá ‘o ma’olunga ‘o ‘ikai lava ‘a e ngaahi ‘api ‘e ni’ihi ‘o hangē pē na’e ‘i ai ha’anau me’alele, ‘o hifo lelei ki honau ‘apí he kuo toe hiki foki e ma’olunga ‘o e hala. ‘Oku fa’a a’u atu pē ‘a e ngāue ‘a e Potungāué ‘o nau toe ki’i tanu’i atu ke lava ‘enau me’alelé ‘o hifo lelei. Pea ‘oku hoko ‘e hoko pē ia ‘oku meimei hoko pē ia ‘i he feitu’u kotoa ‘i he ngaahi tanu hala kotoa. ‘Oku ‘ikai ke u tui au mo ha’aku ‘amanaki ko e tanu hala ia ko eni pea ‘alu atu ia ‘o tanu kakato atu ‘a e ngaahi ‘api nofo’anga ko ia. Ka ‘oku nau a’u pē ‘o a’u ‘o fai ‘a e fa’ahinga tokoni ko iá ke fai mo tanu atu ai pē ‘o ki’i afe’i atu ki he ngaahi ...

<008>

Taimi: 1505-1510

Tevita Puloka: ... ‘api ‘o makatu’unga pē ia he tūkunga pea ko u tui au ki ai ko e ‘oku pea hangē pē ko e tu’unga mātu’a ‘a ē ‘oku nau si’i fai fakatonumia mo fakalā’a he fai e ngāue ‘o tanu hotau ngaahi hala. Mahalo pē ‘oku fa’a sai atu ha ngaahi me’a ‘oku ‘ofa atu ‘a ha kakai. Pea ‘oku nau ka ‘oku ou lave’i ‘oku faingata’a pea ‘oku nau fepaki mo e neongo ‘oku nau ngāue mālohi pē mo ‘i ai e tu’utu’uni ngāue ka ‘oku nau a’u atu pē ki he ngaahi taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘i ai e ngaahi tūkunga ‘o e ngaahi ‘api ‘i he ‘aho ko ia. Ko u fakamālō atu pē au Sea toe fakamanatu atu pē ki he ‘Eiki Minisitā si’i kāinga Halavave kae tatau pē mo e fu’u hala ma’olunga na’e tanu ‘i Halavave ko eni ki he ‘Api Lautohi pē sai tokoni atu ai pē ki he ngaahi ‘api mālo.

Mateni Tapueluelu: Sea ta’ofi mu’a e kole ko eni Sea ka u faka’osi ‘eku malanga ‘a’aku Sea ‘oku ne to’o ‘eku taimi ko u kole atu ki he Feitu’u na.

Sea Komiti Kakato: Hoko atu e Feitu’u na ia ...

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko e ‘uhinga ‘eku malanga ‘a’aku ko hoku vāhenga ke tanu kuo ‘oho mu’omu’a e ta’okete ia ko ē Sea. Kai kehe ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he ‘i

he fakamatala tali 'oku 'omai Sea ka ko u tui ko e me'a ko ē 'oku tohi mai he 'Atita na'e ma'u he 'Atita 'oku 'ikai ha lekooti e patisetá kuo vahe'i mo tufa ki he ngaahi vāhenga fili takitaha.

'A ia 'oku 'ikai ke fakahoko mai ia vahevahe tatau 'oku mahino pē ki he motu'a ni he 'ikai ke lava ia 'o tatau ko e feitu'u tokolahi taha ai e nofo 'a e kakaí ko e feitu'u ia 'oku mahino 'e tokanga ki ai 'a e 'a e tanu. Pea 'oku tuku pē ki he 'Eiki Minisitā mo e anga 'ene fakafuofua Sea ko e le'o 'o e mātu'a ni 'i he fekau'aki mo e *issue* ko eni ia 'oku ne 'osi mea'i pē 'e ia 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai mo e ngaahi me'a kehe Sea ko u fie hoko atu ki ai ka ko u tukuange mu'a e *issue* ko 'e ē na'a 'oku 'i ai ha ni'ihī ia he fanga tokoua e Fakafofonga te nau fie me'a ai kae toki hoko atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ... 4 me'a mai.

Vātau Hui: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io 'Eiki Minisitā. 'Io me'a mai si'i Niua 17.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea 'oku hoha'a e motu'a ni ko e me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā 'e kau 'a e ngaahi hala ia ki ha ngaahi feitu'u ko ha kakaí 'oku 'i ai e pa'anga lahi. 'E fai e tokoni. 'Oku nofo he fakakaukau e motu'a ni kapau te tau ma'u e fo'i me'afua ko ia Sea fēfē leva kinautolu 'oku si'i masiva pē ia. 'Ikai ke ai ha silini. 'Ikai fakatokanga'i nautolu he fonua. Te nau si'i lele pē nautolu he tokakovi mo e tokatāmaki. Ko e 'uhinga ia e me'a na'a ku hanga 'o fakatokanga'i Sea he me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā. Sea, ko e lele atu e motu'a ni he hala ko ē 'alu 'asi ki he *Ocean of Light* 'oku 'i ai ha ki'i hala takai, takai e ki'i hala pea ha'u mahalo 'oku toe ki'i mita 'e 20 ki he hala lahi ko ē 'a ē ko ē 'oku me'a, 'osi e tanu hala ia. Kelekele pē ia pea ko e me'a ki'i fanga ki'i fāmili ko ia mahalo ko e tō mo hopo pē 'i he fu'u luo ko ia. Ko e 'uha lahi ko eni na'a ku toe takai pē mei a'u ki Mataki'eua hē 'o 'alu hake ai. Ko e 'ai pē 'e au ke mea'i 'e he 'Eiki Minisitā pē 'oku lava 'o toe fa'a ki'i me'a atu 'o takai atu he ngāue 'ene kau ngāue.

Sea ko e hoko pē ko u tui mahalo na'a 'asi he lea he fakamatala 'a e 'Atita pea ko u tui na'e 'osi me'a 'aki ia he 'Eiki Minisitā heni. 'E tufa e ngaahi mīsini Sea ke si'i 'inasi ai 'i he ngaahi vahefonua. Ko matou 'i *NTT* kala ke 'i ai he mīsini ia. Hala he loli ngaahi fu'u loli ko u sio hifo 'oku 'asi ia 'i Nomuka, Ha'apai mahalo 'oku taki ua mahalo pē 'oku meimei taki fā ka ko matou Sea kala ia he mīsini kala ai he loli. Mau loto ke fakalelei homau hala 'oku ou sio hifo hē he kamata'anga ko ē 2022 mahalo 'oku me'a hake foki e 'Eiki Minisitā ko eni 'o Minisitā he *MOI* 'Eiki Minisitā hangē kiate au na'a ke 'osi palōmesi mai 'e 'oange ha loli ki Niua pea 'oange ha *excavator* pē ko ha fu'u katapila he 'oku 'i ai 'emau, 'a e maka 'i Niua 'e Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Vātau Hui: Ko au.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou tali pē 'e au ho'o malanga he 'oku 'i ai ho'o totonu ka ko e Lipooti eni ia he 2021/2022.

Vātau Hui: Sea 'uhinga e me'a 'oku ou fakahoha'a ai ...

Sea Komiti Kakato: Taimi pē ia ‘e Minisitā ai e Feitu'u na ‘a ia ki he ‘Epeleli ‘aho 13/2021 ...

Vātau Hui: Sea ko e fakamatala mai ko eni teuteu ki he 2022.

Sea Komiti Kakato: ‘E toki ‘omai ‘a e Lipooti e ‘Atita ‘o fekau’aki mo e me’a ko ia ‘oku kole he Feitu'u na pea ‘oku ou tui kai kehe ‘oatu pē ā pē ke mea’i he Minisitā e si’i fakatangitangi ‘a e Feitu'u na. Ko e fakatātā ‘a e Minisitā ia ki ha taha ngoue ‘oku ne lava ‘o ma’u e pa’anga ki he *income* e fonua ‘oku a’u ‘o 1 miliona pea nau fakatokanga’i leva ... Ko e ‘aneafi nau kole ke me’a ...

<009>

Taimi: 1510 – 1515

Sea Komiti: ... mu’a ki Hala’ovave ‘o me’a ki he fāmili, ‘ikai ke nau lava nautolu ke tali hala ka ‘oku ‘ikai ke u lava ‘o fakamatala’i e tu’unga kovi ‘a e famili ko ení. Pe na’e me’a e Minisitā ki ai ‘o a’u ki ai. ‘A ia ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga pe ia ki he tama ‘okú ne ‘omai ‘a e pa’anga ‘e 1 miliona ‘i he langa fonua ‘oku faí ka ‘oku ‘i ai pe kakai masiva ‘oku a’u atu ki ai e fatongia e Minisitā. Kae hoko atu ho’o si’i fakatangitangi.

Vātau Hui: Mālō, kataki pe Sea ko e ‘uhinga foki ‘a e fakahoha’ a ‘a e motu’á ni he kuo fuoloa foki ‘emau tatalí. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku ki’i fakahoha’á he na ‘oku kei ‘i ai pe mu’a ha misini, kei tuku tau noa’ia pe. He ko u lele atu au ‘oku fa’a tau pe foki ‘i, ‘oku si’i tofanga ‘a Niuafou, ‘a e kāinga Niuafou ‘oku ‘i ai e mīsini ai, fai’aki e ngāué. Pea mahalo kapau na’a mou me’a hifo he ngaahi ‘ata ‘oku ‘ohake ai ko e fu’u *excavator* e ‘oku tokoni ki he ngaahi e hala ko e ‘o Niuafou he ‘oku hā’ele foki e Tu’i ki ai.

Ko Niuatoputapu ‘oku faka’ofa pe Sea ka neongo ia ko e ‘uhinga ‘eku fakahoha’ a Sea kapau te tau ngāue’aki e fo’i me’afua ko iá ke tanu e hala ko ē kau tu’umālié, fēfē e masivá. Te nau nofo ai pē nautolu ai mo e fo’i faingata’a ko iá, ‘e tanu fakakū honau halá.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi: Sea lava pe ke u tokoni ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Ki’i tokoni atu ki he Feitu’u na

Tali Pule’anga fekau’aki mo e polokalama tanu hala kau ai ongo Niua

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi: Fie fakamālō heni ki he Fakafofongá koe’uhí ko e ‘omai ‘a e tokanga ko eni ki he ngaahi halá tautautefito ki he ongo motu mama’ó. Sea na’e kamata pe ko ē tufa e ‘u me’a, ngaahi misini. ‘Oku ‘i ai e ngaahi misini ia ‘oku nau ‘i Niuafou. Ka na’e fakavave’i hono ‘ave ko ē ki Niufou. Ko e fili mahu’inga eni, ‘e ‘uluaki ‘ave ki Niuafou pe ‘e ‘ave ki Niuatoputapu. Na’a mau fili ‘a Niuafou he na’e maumau hono uafú. Pea na’e ‘ave leva e ngaahi misini ko ení ‘a ia ‘oku nau lolotonga ‘i ai Sea. Ne ‘ikai ke toe ‘ave ia ko ha ‘uhinga kehe koe’uhí ko e ngāue ko ení. Pea na’e fakalelei’i e uafu ko eni neongo ‘e toki fakapa’anga ia ‘e he *World Bank*, ka na’e ‘alu ‘a e Potungāué mo e ngaahi misini ki Niuafou.

‘A ia ‘oku ‘i ai e *excavator* ai, ‘oku ‘i ai e loli, ‘oku ‘i ai e lola pea mo e *back hoe* Sea. Pea hoko atu ai pe ‘a e tanu halá ia pea na’e muimui folau atu e motu’á ni he faka’ali’ali ngoue ‘o e ta’u kuo ‘osí ‘o lava ke fakahoko atu ai e ngāué ki he ngaahi hala pule’angá.

‘I he kongā ki mui e ta’u kuo ‘osí ‘i Niuafo’ou pe Sea na’e toe ‘i ai e ngaahi fu’u peau lalahi na’e maumau ai e uafú. Na’e toe lele atu pe ki’i mātu’á ‘o fakalelei’i e uafu ko eni Sea. Ko e ta’ú ni, na’e ava hake pe ko ē ta’u ní nau toe ō atu pe ki Niuafo’ou ‘o hoko atu ai ‘a e ngaahi hala ko eni ko ē ki he anó Sea. Kau foki eni he ngaahi hala mahu’inga he koe’uhí ko e anó ma’u mei ai ‘enua mo’uí tautefito ki he ika Sea, ika ko eni ko e lapila.

Sea ko e ‘imisi ko eni ‘oku ma’u maí hangē ‘oku si’i li’ekina ‘a e ongo motu mama’o ko eni Sea. ‘I he ta’u kuo’osi mo e ta’u ni ‘oku meimei nofo taimi kakato ‘a e toko 8 ai koe’uhí ko e teuteu’i ‘o e ngaahi hala pule’angá.

Sea tuku pe mu’a ke u fakahoko atu ‘a e me’a ko ení. Na’e Tō Folofola mai ‘a ‘Ene ‘Afió ki he Palēmia Le’ole’ó he ta’u kuo ‘osí pe ‘e lava ke fai ha sio ki he maka ko eni ‘o Niuafo’ou ke fai’aki e tanu halá. Pea ‘oku kau ia he ongoongo fakafiefia Sea ke u fakahoko he Falé ni na’e fai ‘a e fetu’utaki atu ki ‘Aositelēlia pea ‘oku ‘i ai ‘a e kautaha ‘Aositelēlia. Ko e *laboratory* lahi taha eni ‘i ‘Aositelēlia mahalo pe mo e Pasifikí ‘oku tu’u ‘i Melipoane.

‘Oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e kamata e ngāue ko ení pea ko e kamata ‘e kamata mei Niuafo’ou. Te nau ō ‘o fai hono sivi fakalepolatulí e maka ‘o Niuafo’ou pe ‘e anga fēfē ha’atau ngāue’aki ki he tanu halá. Sea ko e ‘imisi ‘oku ou ma’u hangē ‘oku li’ekina e ongo motú ni Sea, ‘ikai. ‘Oku *priority* fika 1 ‘a Niuafo’ou, fu’u lahiange e ngāue ai. Ko Niuatoputapu mahalo ‘oku mea’i pe ‘e he tokotaha kotoa ‘oku ki’i lelei ange ‘a Niuatoputapu ‘i Niuafo’ou.

Ko e ngaahi mīsini ‘oku ‘osi tufa Sea, ko e me’a ko eni ko ē ki he me’a na’á ku lave ki ai ‘anenai. Ko ‘etau tokoni’i ha kakai ‘oku nau lava ‘o fai ‘a e ngoué ‘o ma’u ai ‘a e pa’anga lahi. Sea ‘oku ‘ikai ko e tokoni’i eni ia ‘a e tokotaha ‘oku, koe’uhí ko ‘ene pa’anga lahi. Ko e fatongia pe ia ‘o e pule’angá.

Ko e potungāue pe ‘oku nau ōmai ‘o fai e tanu halá. Pea ko e tanu e ngaai hala ko ení ke ‘alu ‘o a’u ki he funga mo’unga ‘o ‘Euá, hifo ki he lau ua ke lava ke *harvest* mai, lava ke utu mai e ngoue ko ení. He kapau ‘e ‘ikai ke fai e tanu hala ia Sea he ‘ikai ke lava e ngoue ia ko eni ‘o utu ‘o fakapa’anga. ‘E maumau e fu’u ivi ko iá, ‘a ia ‘oku tonu pe ke fai ha sio fakalelei ki he anga e ‘uhinga ko ē ‘o e tanu hala. ‘Oku ‘ikai ko e siokita eni ia Sea. ‘Oku ‘i ai mo e fakakaukau ia ‘e taha ‘a eni ‘oku ...

<010>

Taimi: 1515-1520

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ‘asi mai ko eni ko ē he ‘aho ní ke tau ō ‘o vahevahe tataua e me’á. Sea faingata’a ē ia. Te tau sio pea tau, ‘oku ‘i ai, ka te u ngaue’aki e fo’i lea fakapapālangi ko ení Sea, te tau *prioritize* e ngāué, ko fē me’a ‘oku mahu’inga angé. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e kole atu ia ‘a e motu’á ni pea ko ia kole fakamolemole ‘a e motu’á ia he, ‘oku ‘i ai e ngaahi hala ia ‘oku te’eki ke tanu, ka ‘oku ‘i ai e ngaahi hala ia ‘oku mahu’inga ange.

Tali pe ke ‘afua kae tanu hala vahenga Tongatapu 4

Ka te u fakatātā pē heni ki Tongatapu 4, ko e talu eni ‘a e lele mai ‘a e tanu halá ‘oku mau nofo he Hala Hekoní. Kau eni he hala mahu’inga ‘aupito Tongatapu 3, Tongatapu 4 he koe’uhí ko e fo’i hala pē eni ‘e taha ‘oku ne *connect* naua ‘i he Hala *By Pass* pea ‘oku ‘amanaki ke hoko

atu 'a e valitā ki he konga 'o Tongatapu 4 mahalo pē ko e uike ni. 'Oku mau tali pē ke ki'i 'afua Sea kae hoko atu 'a e valitā ko ení. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pē kae ki'i fakapapau'i pē.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i faka'osi atu au mu'a Sea.

Mateni Tapueluelu: Ngali valitā pē 'i he uike ni pe ko e uike kaha'u 'Eiki Minisitā ē?

Sea Komiti Kakato: 'Io 'o kapau ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e tali 'afua pē.

Sea Komiti Kakato: Tali 'afua.

Mateni Tapueluelu: Mālō, mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ta ko ena 'oku mo sai pē ē.

Mateni Tapueluelu: Ke faitapuekina he 'Eiki 'a e ngāue 'oku fai he Feitu'u na. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sai pē te u toki 'alu au 'o lotu 'aefiafi 'o ma'u tapuaki.

Vātau Hui: 'Eiki Sea kuo vā lelei 'a e ongo Fakafofongá.

Vave ni mai hoko atu ngāue tanu hala 'i Niuatoputapu

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā ko e me'a ko ē 'oku ou fakatokanga'i he komiti ko e 'omi he 'e he Fakafofonga 17 'a e, ha misini ki Niuatoputapu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea na'e, 'e 'i ai 'a e ngaahi misini fo'ou te nau ha'u 'e 'alu ai 'a e ongo misini ko ení Sea. 'I ai e *excavator* pea mo e loli 'e 'alu ki Niuatoputapu Sea ke hoko atu e ngaahi ngāue ko ení.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mahalo ko e kole lahi ko ē 'a Niuafu'ou ia ko e ongo misini ko ení ki he'enu lingi'anga vevé hūfanga he fakatapu. 'Oku 'ai pē feinga ke ngāue fakataha ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea mo e vevé ki he me'a ko iá Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 17 pea toki hoko mai 'a Tongatapu 8 ē.

Vātau Hui: Sea mālō ko u fakamālō lahi au ko u tui ko e 'aonga ia e me'a na'e si'i fiema'u ai ke me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'a e Ngaahi Ngāue'anga Lalahi ko e 'uhingá pē ke fanongo mai ai 'a e kaingá ko ení 'e 'oatu 'enu *excavator*. He 'e tokoni mo e *excavator* ko iá ke teke 'aki e vevé. 'Oku 'ikai foki 'i ai ha misini ia ai pea ko e 'alu atu pē ko ē 'a e me'alele ko ē 'o hua'i

hē pea ‘alu atu e me’alele ko ē ‘o hua’i pea ‘oku fokotu’una Sea ka ‘oku mālō lahi. Fakamālō atu ‘oku ou tui te u tauhi mā’oni’oni ‘a e fo’i kupu’i lea ko ení, ko e kupu’i lea mahu’inga taha eni kia mautolu mo e kāingá.

Pea ‘ikai ke ngata ai Sea ko u fiefia ko hono ‘uhingá ko e maka ko ia ‘o e, ‘a ē ko ē ‘a Niuafó’ou. Fakamālō atu Minisitā kapau ‘e tanu ‘aki pea ‘ai mo ha ngaahi *project* ia ‘e lava ‘o toe faka’aonga ki ai, mālō fakafeta’i. He ko e konga lahi ia ko ē ‘i he motú ko e ngaahi maka, maka koula koloa ia ‘a e kāingá kae ‘aonga ia he tanu halá. Pea ko u fiefia lahi ‘e Sea mālō e ma’u faingamālie mo’oku, fakamālō atu ‘Eiki Minisitā.

Ko u kole atu e ki’i hala mu’a ko ē he lele ko ē Hala Havelú he ‘alu ki *Ocean of Light*, ‘alu atu pē halá ia ‘o ngata, toe pē ki’i mita mahalo ‘e 10 pe 15, fo’i e kau ngāué ‘oku lolotonga tō mo hopo he fu’u pelepelá Sea ‘oku kei kelekele pē. Ko e fa’ahinga loto ko ē te tau ‘alu atu ‘o sio ki aí ko u tui pē mahalo ‘e ongo tatau kotoa pē kia tautolu. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i kāinga Niua ‘oku nofo atu he feitu’u ko iá ke si’i tanu atu ke nau si’i, mālō ‘aupito e ma’u faingamālie Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea ka u ki’i faka’osi atu ai pē mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō’ia heni ki he ...

Sea Komiti Kakato: Ngaahi Ngāue Lalahi.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakamālō’ia heni ki he kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe ongo Niua he koe’uhí ko e fengae’aki vāofi ia mo kinautolu ‘o hoko ai ‘a e ngaahi me’a ko ení Sea. Mālō.

Vātau Hui: Sea ko u toe ki’i tu’u haké Sea, hangē kiate au ‘oku ngali lau lanú ‘etau me’á Sea. Ko e motu’á ni ‘oku Fakafofonga mai ki heni. Kuo ke tala ‘e koe ko e kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’o ki’i toka’i mai ‘e taha ‘a e motu’a ko ení. Ko e fa’ahinga me’a ena ‘oku fa’a fuhu ai ‘a e hulohulá ko e fa’ahinga fokotu’utu’u mo e fa’ahinga *comment* ko ē Sea. Ta’ofi he te ne fakalangalanga e me’a heni pea ko u talaatu ‘e kovi ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai.

Vātau Hui: Ko ia pē me’a ko u fakahoha’a atu aí.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko u kole ki he Fakafofongá ke ki’i fakamokomokó.

Vātau Hui: ‘Ai ko ‘etau fengae’aki kae ‘oua ‘e tala pehe’i ...

Sea Komiti Kakato: Me’a hifo ki lalo.

Vātau Hui: Ko e fengae’aki ‘a e kau ‘ofisakolo mo e pule fakavahe.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: He koe’uhí ko ‘ene toki me’a mai pē eni ia ‘a’ana ia ki he ngaahi me’a na’e fiema’u ia he kau ‘ofisakolo mo e pule fakavahe.

Sea Komiti Kakato: Me’a hifo ki lalo, mo me’a hifo ki lalo.

Vātau Hui: Ko e ‘uhingá foki Sea he na’e ‘ikai, na’e siolalo ia ki Niua.

Sea Komiti Kakato: Mo me’a ki lalo.

Vātau Hui: Toki ha’u pē ‘aneuhu pea ha’u ...

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo ‘e Niua 17.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole ki he Fakafofongá ke ki’i fakamokomoko.

Vātau Hui: He na’e ha’u foki ia ‘o ha’u ‘o fie minisi ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Niua 17, ko e tu’o ua eni ‘eku fakatokanga ki he Feitu’u na. ‘Oku ke me’a mai ke u ta’ofi e Minisitā. Minisitā ‘oua te ke fa’a me’a ‘aki e me’a ko iá mo e si’i tuputāmaki e Fakafofongá. ...

<002>

Taimi: 1520-1525

Sea Komiti Kakato: Si’i faka’ofa, me’a mai angé ho ki’i fofonga si’i faka’ofa, ‘etau Fakafofonga, hee, kae hoko atu ‘a e feme’a’aki, fēfē ke ki’i me’a maic ‘a e Minisitā ‘i he, ka tau toki hoko atu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea ‘i he Komiti Kakato, ko e fakahoha’á foki ‘oku fai ‘a e motu’a ni ‘e Sea, ko e ‘uhingá ko e tufa tatau mo vahevahe tatau, tufa tatau vahevahe tatau. Ko e hanu ia ‘oku ‘omai mei he Ongō Niua kae 'uma'ā ‘a Vava’u mo Ha’apai, ma’u pē ‘e he momona ia ‘e Tongatapu ‘a e kongā lahi, pea ‘oku fe’unga pē ia he ko e ngaahi ‘aho ni ko Tongatapu ‘oku vahe ia ‘e 10, pea ko e kongā lahi ia ‘o e Pule’anga mo e tukuhau ‘oku ‘i Tongatapu.

‘E Sea, na’e tukuange foki ‘a e founga fili motu’a ‘i he ‘uhinga te tau lelei ai ‘i he ngaahi ‘aho ni, ko eni kuo fakahoko mai ‘a e hanu, hokohoko ‘aupito ‘a e hanu ‘a e Fakafofonga ko ē mei he Ongō Niua, kae 'uma'ā ‘a Vava’u pea mo Ha’apai pea pehē foki ki ‘Eua. ‘Oku ‘i ai ‘a e faka’amu fēfē ki he kaha’u ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā fakamolemole ē, ‘oku ‘ikai ke hanu ‘a Vava’u mo Ha’apai he ‘oku ‘osi ‘i ai ‘enau misini ‘anautolu, fai pē ‘enau ngāue, ko si’i Niua, Ongō Niua pē ‘oku fakatokanga’i, ke ‘i ai ha’anau me’angāue.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea ‘oku mo’oni ‘aupito ia ka ‘oku ke mea’i foki ‘oku me’a ‘a e Kovana ‘o e Ongō Niua ‘i Vava’u. Pea ko e ‘uhinga pehē ‘a e fakafotu atu ko e ‘uhinga he kuo pau ke afe ‘a e vaka ia ‘i Vava’u Lahi, fakahifo mo fakahēka pea toki fakakaukau’i, pē ‘e a’u ‘a e vaka ki he Ongō Niua pē ‘ikai. Pea ‘oku ‘uhinga pehē ‘a e fakahoha’á neongo ‘a e si’i tangi pea mei he Ongō Niua, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ongo’i ‘e ‘uluaki ‘oange ‘a e fika 10 ia ma’a e Vahe Tongatapu pea toki fakakaukau’i atu ‘a e tu’u toko taha mai ‘a e Ongō Niua.

Ka te u lotu pē ke u fakahoko atu ‘e Sea ‘a e me’a ko eni ne u a’usia. Ko e taimi ko ē ko ē na’e

kei 'Eiki Minisitā ai ko ē he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'a e Fakafofonga Ongō Niua, na'e 'i ai 'a e me'alele fo'ou na'e 'i ai. Ko e taimi ko ē na'e hoko ai ko ē 'a e motu'a 'i hono tu'a ki he potungāué ko e me'alele fo'ou ko ia kuo maumau 'aupito ia, ta ko ē na'e lele 'a e vaká ia mo e me'alele 'o 'alu 'o a'u ki he Ongō Niua pea fakafoki mai.

Ko e 'uhinga 'eku lave ko ē ki ai, ko e Fakafofonga ko ē motu'a ko eni 'oku ngata pē ia heni, ka 'i he'ene si'i feinga ko ē ke fakakakato 'a hono vāhengá kuo pau ke a'u ai ko ē ko ē ki he Ongō Niua. 'Oku ou faka'amu 'e Sea kae tapu ange pea mo e Hou'eiki 'e 'ai ko ē 'emau ki'i fakalahi ā 'a e vāhenga ia ngāue ki he Ongō Niua ke fai hano fakakaukau'i mavahe he ko hono 'uhingá he 'oku 'i ai 'a e mo'oni lahi 'a e tu'unga ko eni 'oku fai ai 'a e hanú, pea 'i he taimi lahi foki 'oku fá'a fakahoko mai pea mei he Kovana ko ē 'o Pangopango, ko e hā hono kovi kapau te mou afe ange ke fai ho'omou fakalahi mei he taulanga ko ia 'o Pangopango. Ka 'oku ou tokoni pē 'e Sea he ko hono 'uhinga he 'oku mou mea'i 'oku me'a mai 'a e Tama Pilinisi, pea mei Niuafo'ou kae 'uma'ā 'a e Tama ko Mā'atu mei Niuatoputapu, ka 'oku mahu'inga pē ke tauhi honau kāinga he ko e kāinga lelei, 'i he akó kae 'uma'ā 'a e lotu mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 8 me'a mai.

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Sea na'e 'i ai 'a e me'a kehe ia na'e 'ai ke u hoko atu ki ai 'a e motu'a ni, ka ko e 'uhinga ko 'etau 'i he kongá ko eni 'a e hala hono lau, tuku'i mai ko eni 'e he Fakafofonga.

'Oku mo'oni 'aupito Sea, mei Tongatapu 1 ki Tongatapu 17 Sea, me'a tatau pē 'oku nau kole ki ai, nau kole ki ai honau halá. Ka 'oku makehe ai 'a e me'a, 'a e tu'u hake 'a e motu'a ko eni Sea 'o talanoa ki Tongatapu 8 Sea. Sea, Tonga kotoa pē 'i Tongatapu nau laukau 'aki 'a e ma'a honau 'apí 'i he me'a ko e veve, ko 'enau lele ko ia 'i he hala Sea, 'oku lele pē 'o fakalaka 'i Tapuhia, ke nau hanga mai 'o lave'i 'a e faka'ofa 'a e kakai ko eni 'i ai, pongipongi ...

<005>

Taimi: 1525-1530

Vaea Taione: ... pea 'oua na'a ki'i 'uho'uha pea ki'i la'ala'ā hake lango mo e nanamu, me'a kātoa pē 'oku 'osi mou mea'i he kakai kotoa pē 'a Tongatapu ni. Ka ko e 'uhinga 'eku fakalavelave Sea kapau 'e ha'u pē milionea ia toutou tanu pē 'ene hala ma'u pē 'ene seniti ko e faka'ofa taha ia 'a eni ko eni na'e fai 'a hono tālanga'i. 'Oku ma'u e faka'ofa tahá ia 'i Tongatapu 8 tānaki ki ai mo e veve pea 'oku fēfē 'a e fakakaukau 'a e Fale ni ki homau 'atamai ki he feitu'u 'oku mau nofo ai Sea, pea 'oange mo e fu'u pilisone. Fiefia kātoa 'a Tonga ni Sea lī ange ki Tongatapu 8 ki Hu'atolitli kananga 'aki 'e he High *Commissioner* Sea Lord Ma'afu tapu mo ia na'e toki ma talanoa, pehē he Hou'eiki to'o ā 'a Tolitoli to'o ā 'a e 'api pōpula. Ko e me'a eni 'a e *High Commissioner* ko eni he taimi ni ki ai Sea fie lau pē ko e 'eiki lahi ko koe pē te ke tali e me'a ni. Laumālie lelei ki ai 'a e 'eiki ko eni Sea.

Pea kapau 'oku 'oange 'a e kovi taha ki Tongatapu 8 Sea Minisitā 'ikai ko ha kole eni ia tanu 'e koe kātoa 'a Tongatapu 8 he 'oku fiefia kātoa 'a Tongatapu ni ia Sea 'ikai ko ha kole ia 'oku ou pehē 'e au ia tanu koe 'ofa mai ko e faka'ofa taha ia 'a mautolu, faka'ofa 'aupito, tautautefito ki he kāinga 'oku nofo tonu 'i heni kapau te mou me'a ki ai 'oku nau toki kuki pē 'i he po'uli Sea ko e 'uhingá ko e lango he taimi ko eni, 'ikai ko ha toe ...'oku 'ikai lava ha keli ha vai ia ai ko e 'uhinga ko e faingata'a ko eni 'oku nau 'i ai Sea. Pea ko u pehē 'eku 'uhinga ko ē ke tau a'u ko eni ki he tafa'aki ko eni ko ē 'a e 'ikai ha patiseti tu'u pau ia he ngaahi vāhenga. Na'e fai 'a e tanu ia ko ia Sea ko e ngali langa'i mamahi ka ko e mo'oni na'e tanu 'ata'atā pē

‘a e feitu’u ia ko ē na’e ‘ikai ko ē ke PTOA he pule’anga ‘e taha ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a Sea.

‘Oku fiefia katoa ‘a Tongatapu ni ‘oku laku katoa ‘enau veve katoa mo e me’a katoa ki Tongatapu 8 ‘ave mo e kau faihia katoa ki ai Sea kole atu ‘ai ke mu’omu’a ‘a Tongatapu 8 he ‘oku mau tali e ha’aha’a kotoa pē ‘oku ‘oange kātaki ‘Eiki Minisitā mālo.

Sea Komiti Kakato: Mālo ‘Eua 11 mo u fakamolemole ē mou foki mai ā ki he lipooti mou kātaki hanga ‘e Tongatapu 4 mo Tongatapu 1 ‘o taki atu ‘etau ngāue ki he tanu halá pea tau aafe leva ki he tanu hala. Mou foki mai ki he’etau lipooti ‘Eua 11 peesi 48 ‘Eua ‘asi ai ‘a ‘Eua.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ou fie fakatalanoa atu au ‘o kamata he peesi 125.

Sea Komiti Kakato: 125, ‘io me’a mai 125.

Tokanga ki he mafai lahi ma’u ‘akauniteni ke liliu tñaki mo tamate’i ha me’a ‘i he sisitemi tñaki mo’ua Kautaha TPL

Taniela Fusimālohi: Sea ‘a ia ko e peesi 124 kamata he 124 ‘o lele ai ki he 125 ‘o ‘alu ‘o a’u ki he 129. Sea ka u kamata’aki ai pē ‘a e me’a ko eni koe’uhī ‘oku ‘i ai foki ‘a e ‘isiu lahi ko eni ki he totongi ‘uhila, ka ‘oku hā mai ‘i he fakamatala ko eni ‘i he peesi 125 ‘a e ki’i fo’i me’a ko eni ‘oku fakatu’utāmaki ‘i he fakamatala ko eni ‘a e ‘Atita e “ke fakatokanga’i ko e tokotaha *accountant* ma’u e mafai ma’olunga ‘aupito ke ne malava pē ‘e ia ‘o hū ‘o ngāue’aki ‘a e sisitemi tñaki mo’ua ko eni ‘oku fai’aki ko ē ‘a e tñaki mo’ua ‘a e poate”, pea ‘oku lava pē ia. ‘A ia ‘oku tokanga ‘a e ‘atita ‘oku ‘ikai ha malu’i ia ‘a e tokotaha ko eni. Fo’i tama pē ia ‘e taha ‘oku ki’i lahilahi ‘a e tokanga ‘a e fa’ahinga sisitemi pehē ni ke *check* ma’u pē ‘a e tama ‘oku ‘oange ki ai ‘a e mafai ke ne fai ha ...ko e tekinolosia foki eni. Ka ko ‘eku ‘uluaki fehu’i pē ia ko eni ‘oku tu’u ia ‘i he lipooti ‘oku te’eki fakahoko ha fakalelei ki ai. Ka ko u tui ‘oku ‘i ai e kaunga ia heni ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e ‘isiu ko ē e talanoa ki he totongi mo’ua ‘ene fehalaaki mo ‘ikai ke tonu. Kapau te tau foki ki he kuohili Sea na’e ‘osi ‘ohake eni ia he ngaahi lipooti kimu’a ‘a e ngaahi mama ‘i he sisitemi..

<007>

Taimi: 1530-1535

Taniela Fusimālohi : ... ‘o kau ai ‘a e me’a ia ko eni he ngaahi lipooti ko ia kimu’a. Ka ko ‘eku fie fehu’i ko e hā leva ‘a e ngāue kuo fai ki heni talu mei he ko e pilote ko eni ‘oku fai e me’a ‘oku lele mai pē ‘o a’u mai pē ki he 2022. Ko e hā ‘a e ngāue ‘oku fai ke *safeguard* ai e me’a ko eni he ko u tui ‘oku ki’i lahilahi ‘ene hā ‘ana ia ‘i heni ‘oku, ko e mafai ‘oku tau fu’u ‘oange ki he tokotaha ko eni ke ne fai. Pea ‘oku ou tui ko e palopalema ia ‘oku feinga ‘a e ‘Atitá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *safeguard* ia. Ka ko e ‘uluaki fehu’i ia Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki Pule’anga mou me’a mai angé ki he fehu’i ‘a e Fakafofongá. Koe’uhi ko e tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e ‘uhilá fa’ahinga sisitemi ko ia ‘oku fakalele ‘aki ko ē e ‘Uhilá ē. Koe’uhi ko e fakamatala ko eni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Atitá, ko hono fakahū ki he ngaahi sisitemi mo’ua Kautaha ‘Uhilá ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala fakaikiiki ‘i lalo. Fakatokanga’i ko e tokotaha ‘akauniteni na’e ma’u ‘a e mafai ma’olunga ke malava ‘o hū ‘o ngāue’aki ‘a e sisitemi tñaki mo’ua ‘Olioni ko e *Orion Billing System* ‘oku ne malava ke tñaki, tāmata’i, liliu e ngaahi fehū’aki ‘a e fakatau mai, mo e fakatau atu ‘o ‘ikai ha ngaahi me’a ke sivi’aki hono ngāue’aki ‘a e sisitemi ni, ke fakasi’isi’i e faingamālie ha hū ki heni ‘a e fakatupu ha palopalema. ‘A ia ko e palopalema lahi eni ē ma’u pē ‘e he ‘akauniteni ‘a e fo’i mafai ko ia. ‘E malava ke fakahoko heni hono liliu ta’efakangofua ki he sisitemi

tānaki mo'ua 'o ne uesia 'a e pa'anga tānaki mai, 'oku fakahā he fakamatala pa'anga ki he tupu mo e mole 'a e pisinisi. Ko e fakamatala eni 'a e 'Atita. Falala'anga 'aupito 'aupito eni. Mou me'a mai.

Kole Pule'anga ke tuku 'isiu ki he mafai 'akauniteni ke ngāue ki ai Komiti Fili ki he 'Uhila

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Tapu mo e Seá mo e Fale 'Eiki ni. Sea ko e 'u lipooti kātoa ko eni ko e lipooti ia 'a e Komiti Fili ko ia ki he 'Uhilá toloi ia ki he uike kaha'ú. Kole atu pē kapau 'e tukumu'a e 'u me'a ko eni ke fakataha'i 'i he lipooti ko ia 'a e Komiti Filí Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fokotu'u e Fakafofonga 'oku ai ha pou pou ki ai? (Ne pou pou)

Taniela Fusimālohi : Mālō 'aupito Sea, ko e fakamatalá ia ko 'eku lau ko ē 'a e lipooti ko iá 'oku 'ikai ke hā ai ha fakamatala ia ki he palopalema ko eni 'oku *address* ko e 'uhinga ia 'eku 'oatu. Ko hono uá ko e lipooti ko iá 'oku talamai 'e he lipooti ko e vaeua 'o e fakamatala ko ia 'oku nau fiema'ú 'oku 'ikai ke 'omai ia 'e he Potungāue 'Uhila. Ka ko e 'uhinga ia 'eku 'ohake e me'a ko eni he 'oku 'ikai ke u lau 'e au 'i he lipooti ko iá. Ko 'ene tu'u ko ia 'a e lipooti ko iá Sea 'i he'eku laú, 'oku te'eki a'u ia ki he tu'unga ke tau 'ilo 'a e ngaahi me'a 'a e ngaahi mo'oni'i me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e vivili. 'Oku kei tānaki fakamatala pē 'a e lipooti ia ko ia. Pea ko e me'a 'oku hā mai 'i he lipooti 'oku talamai 'e he lipooti ia, 'oku mo'oni pē ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ia 'o e Komiti ko eni Fili 'oku nau feinga ke 'omai 'a e fakamatalá ke talalatu ke 'omai. Ka ko 'eku lau hifo e lisi 'o e fakamatala ko ē ko ē 'oku fiema'u ko ē 'e he Komiti ka tau 'ilo ai 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke 'omai ia. Hanga 'enautolu 'o filifili pē 'a e fakamatala ko ia 'oku nau faka'amu ke pehē ke 'omai kae tuku 'a e fakamatala ia ko ē 'oku mahu'ingá kau ai 'a e me'a ko eni 'oku ou 'ohake. 'Osi talamai 'e he lipooti ia kimu'a 'oku 'i ai 'a e ngaahi mama ia 'i he 'i he sistemi ko ia 'oku ngāue'aki 'e he Potungāue 'Uhilá 'o kau ai 'a e me'a ko eni. Ko e *issue* eni ia 'a e *governance*.

Pea ko u fehu'i au Sea, ko fē heni 'a e Komisoni 'Uhilá ko honau fatongia ke nau sio mai, nau sio mai ki he fai fatongia 'a e 'Uhila. Ko fē 'a e Potungāue ia ko eni *Public Enterprise* ke nau sio mai ki hē. *Potentially* 'oku 'i ai 'a e pa'anga ia 'oku mama ia mo mole ka 'oku tānaki ia 'e he Potungāue 'Uhila koe'uhi ko e hala. Pea ko e 'uhinga ia 'eku 'ohake ai e *issue* ko eni, 'oku 'ikai ke u tui au kuo fai ha ngāue ki ai. He 'oku 'ikai ke 'asi mai ha he lipooti 'oku me'a ki ai. He 'oku fekau'aki ia Sea kapau te tau 'unu atu ki he peesi 126 'oku talamai 'e he 'Atitá ko e sisitemi ko ē 'oku ngāue'aki, kapau te ke ngāue'aki 'a e ki'i me'a ko ena 'oku pehē fiema'u ke tānaki mo fakalelei'i mo fakalelei ki he tu'unga ngāue mo e founa ngāue 'a ia ko e *policy*. 'Oku kei lele, kuo 'omai e tekinolosia ia ku fo'ou, kae nofo e founa ngāue'aki he me'a motu'a. 'Oku na femahili'aki ai. Ko e 'omai 'a e me'a ko ē ke fenāpasi mo ē ko e me'a ia 'e hoko. Ko e *governance* ko e me'a faka-*policy* founa ngāue...

<008>

Taimi: 1535-1540

Taniela Fusimālohi: ... 'oku 'omai e sisitemi fo'ou kae nofo atu 'a e fakalele ngāue ia 'i he me'a motu'a kapau te tau toe tahataha atu pē ki he peesi 'i lalo he 126 Sea 'a e ngaahi founa ngāue ki hono pule'i e mo'ua mai ki he kautaha. Ko e lau eni ko ē 'a e 'Atita fehalaaki he *invoice* 'a ia ko e hala e mahu'inga pē ko e lahi e 'uhila 'oku ngāue'aki. 'Ikai ke fakalelei'i e mita ke tonu 'ene ngāue'aki 'oku kei *outstanding* kei toe ke fai ki ai ha ngāue. Taimi 'oku hala ai hono lau e mita 'oku 'ikai ke fai ha ngāue ki ai.

Sea ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai 'i he fo'i kongia ko eni 'oku 'uhinga mai ai 'a e 'Atita he'ikai 'alu e 'Atita ia 'o fai e fakatonutonu mo e tu'utu'uni. Ko fē 'a e ma'u mafai ko ē ko ē 'oku totonu ke ne ai 'a e tu'utu'uni pea ko u 'eke ai 'a e fehu'i ko eni ko fē 'a e *Ministry* 'o e *Public Enterprise* ko fē 'a e Komisoni 'Uhila ko hona fatongia ia ke sio mai ki loto ki he me'a

ko ē ka kia au ‘oku talamai ‘e he Lipooti ‘Atita ‘oku ‘ikai ke fai e fatongia ia ko ē ko e *oversight* ke siosio mai kapau ‘oku tulemohe ia pē sio kehe ia ko e me’a pē eni ‘e hoko ‘a eni ko ē ‘oku tau lolotonga tofanga ai. Kapau te tau ‘unu atu Sea ki he peesi 127 ‘oku ou fehu’ia pē ‘oku fakalao eni pē ‘ikai ‘a e talamai ‘e he ‘Atita fakatokanga’i ‘ikai ke ‘i ai ha aleapau ‘i he vā ko eni ‘o e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga pea mo e Kautaha Kasa ki hono totongi e mo’ua nō ‘a e Kautaha ‘Uhila mei he Kasa.

‘Oku ‘ikai ke tau hanga ‘o ‘ilo Sea ‘a e me’a ‘oku hoko ‘i mui he tu’a puipui he ‘oku ‘ikai ke mai hangatonu ha lipooti ‘a ha *Public Enterprise* ka tautolu ‘oku tātaki hake ia ‘i he ongo sino ko eni ‘oku ou talanoa ki ai. ‘Oku tātaki hake ia ki he *Public Enterprise* hanga ‘e he *Public Enterprise* ‘o toki teuteu’i valivali ‘osi ko ia pea toki fakahū mai ia ki he’enu lipooti. Ka ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘e tautolu ki he kakano e me’a ‘oku hoko ‘oku toki ‘alu atu e ‘Atita ‘o fai ‘ene sio ka ko e ongo mata ko ē ‘oku totonu ke na fai ‘e naua ‘a e sio ta’epete ki he me’a mahu’inga ko e ‘uhila ko e Komisoni ‘Uhila pea mo e *Public Enterprise* kia au Sea ‘oku ‘ikai ke na fai ‘e naua hona fatongia ko ia. Ko e fatongia ia na’e fokotu’u ai kinaua ko e *oversight* mo siosiofi ‘a e ngāue ‘oku fai ‘e he kupu mahu’inga ...

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Na’a lava ke u tokoni ki he Fakafofonga. Ko e tokoni pē Fakafofonga ‘oku ‘ikai ko ha ...

Sea Komiti Kakato: Fiema’u pē tokoni Fakafofonga ‘Eua 11?

Taniela Fusimālohi: Sai pē.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo ki lalo.

Kole Pule’anga tuku ke lava mai ha taha mei he TPL fai ha tali ki he fehu’i ‘Eua 11

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Sea ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni Sea koe’uhí ko e tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Uhila pea ki’i tuku mai ha faingamālie fakataha mo e Lipooti ko eni ko ē ‘a e ‘Uhila koe’uhí ke hangē pē ko e me’a ko ē ki he ‘Atita. Ke ‘omai e kakai totonu ko eni ke nau fai ‘a e tali fehu’i he koe’uhí ‘oku tāpalasia ‘a e ‘a e mātu’a ni koe’uhí ko e ‘ikai ke ‘i ai ha tali totonu ki he me’a ni.

Sea ko e me’a ko u tokanga ki ai he ko e ko ‘etau talanoa ko ē ki he mole ‘a e ‘Uhila pē ko e *loss* ‘a ē ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a lalahi ‘oku kau ai. ‘A ia ‘oku kau ai hono fakalelei e laini pea mo e ngaahi me’a ko ia Sea mahalo ko e ngaahi ngāue ko eni kuo ‘osi hono fai he ē. Ka ko e me’a ko ē ki he fakaikiiki pē kuo fai pē ‘ikai Sea ‘uhinga pē au ke ‘i ai ha taha ke ha’u ‘o talamai e me’a ko ia he koe’uhí ko e ‘atunga eni ia ‘i he efiāfi ni. Pea ‘oku ou kole atu ki he Feitu’u na Sea ke ke tokoni mai koe’uhí ke fai ha fakamā’opo’opo e ngaahi me’a ko eni pea toki ‘omai ke fai ai ha tali fehu’i ki ho’o Fale Sea mālō.

Fehu’ia tu’unga fakalao ‘a e TPL ke nō ta’e’iai ha aleapau ki ai

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. ‘A ia kko ēko e me’a ko eni ‘oku ou tu’u ai he taimko ē ko e fehu’ia ‘o e tu’unga fakalao ‘o e ‘ai ke fai e nō ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha aleko ē ia. Ko e fenko ēi ko eni ko e taha pē eni ia ‘oku ‘asi mai ‘oku nau fenō’aki pehē pē nautolu ‘a e ngaahi *Pko ēc Enterprise* ko e tō nounou pē ‘a ē ‘oku nō mei hē tō nounou pē ‘a ē nō mei hē. Kae ‘ikai ke tau ‘ilo ia ‘e tautko ēko fenō’aki ko ē ko e fenō’aki ia ‘a e pa’ako ēna’a tau totoko ēatu ko e

tko ēgi 'uhila. Ko e totongi kasa ko e totongi telefoni. Ka kuo nau 'i he nofoko ēa 'oku nau fekaukau'aki 'o hangē ko e talanoa 'anenai ki he *conflict of interest* te tau 'ilo fēfē? Te tau toki 'ilo pē ka 'alu atu ha mata tau'atāina 'o sio pea ha'u 'o talamai. Ko e 'uhinga ia 'oku ha'u ai 'a e 'Atita 'o talamai he ko e mata tau'atā'na. Ka na'e kei 'i h' malumalu 'o e Pule'anga 'a e 'Atita he 'ikai ke ha'u ia 'o lipooti pehē mai Sea ko u talaatu. Ka ko u fakamālō 'oku 'alu e 'Atita pea ha'u 'o talamai ka tautolu 'a e me'a ko eni 'oku hoko. Pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au Sea 'a e me'a ko eni ke vakai'i pē ko e me'a eni 'oku nau lolotonga fai he taimi ni. Nō pē ē mei hē pea nō ē mei hē nō ē mei hē 'i he lao fē ia? 'Oku ngofua ai e 'a e nō pē 'a e *Public Enterprise* mei he *Public Enterprise* ta'e'iai ha aleapau ia.

Ka ko u fokotu'u atu 'e au Sea ke fai ha ...

<009>

Taimi: 1540 – 1545

Taniela Fusimālohi: ... sio ia ki ai, ko 'etau tuli holo ko ē e fakamaau totonú mo e 'ata kitu'á. 'Oku lolotonga nofo e me'a ko eni he loto fakapo'uli, *in the dark*. 'A ia 'oku nofo nautolu he loto me'a 'oku fakapo'uli, toe nofo tautolu ia he fakapo'ulí he 'oku 'ikai ke tau hanga 'o 'ilo.

Sea kapau te ke toe tahataha hifo pe ki he hoko haké hono ngāue'aki 'o e me'a na'e

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea

Taniela Fusimālohi: Tonu ke vakai'i fakalelei

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ke u ki'i lea

Sea Komiti Kakato: Ko au eni

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Atu pe

Sea Komiti Kakato: Palēmia Le'ole'o

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Fēfē kapau ko e kasá ia ko e *subsidiary* ia 'o e *Tonga Power*?

Taniela Fusimālohi: Kātaki Sea pe ko e fakatonutonu ē pe ko e tokoni

Sea Komiti Kakato: Ko e tokoni pe ki he Feitu'u na

Taniela Fusimālohi: Sai pē

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Kapau ko e kasá ko e Kautaha ia 'a e *Tonga Power*. 'Oku tapu ia ke ne ngāue'aki ke na fengāue'aki.

Sea Komiti Kakato: Ko eni, me'a hifo ki he me'a ko eni, fakamatala fakaikiiki. Fakatokanga'i 'e he 'Atitá 'a e 'ikai ke 'i ai ha aleapau 'i he vā ko eni 'o e Kautaha 'Uhila 'a Tongá pea mo e Kautaha Kasá ke totongi 'a e mo'ua nō 'a e Kautaha 'Uhila me'i he Kasá. Ko e matavaivai ko eni 'e hoko ai 'a e ngaahi tō kehekehe mo e fetōkehekehe'aki.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e me'a ia ko u fehu'í Sea, koe'uhí kapau ko e Kasá ē ko e fu'u kautaha na'e fokotu'u ia 'e he *Tonga Power*. Me'a ní 'oku 'ikai ngofua ki he *Tonga Power* ke ne fai 'a e ngāue ko iá, fē lao te ne ta'ofi.

Mateni Tapueluelu: Sea

Sea Komiti Kakato: Ko e Feitu'u na foki 'oku 'i ai e konga he tu'utu'uní heni ka 'oku 'ikai ke u ma'u ko u manatu'i lelei. 'Oku 'ikai ke ngofua ki ha Mēmipa ke ne kole ha fale'i fakalao ki he Feitu'u na. Ka ko e Feitu'u na ko e Minisitā Lao ia. 'Oku totonu ke ke mea'i lelei 'e he Feitu'u na 'a e lao ko iá 'o fekau'aki mo e ongo kautaha 'e 2 ko ení.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e toki 'osi pe eni 'eku

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e 'uhinga ia e fehu'í 'Eiki Sea

Taniela Fusimālohi: Sea kuo 'osi e taimi 'Eiki Sea

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Kapau ko e ongo kautaha pe ia 'a e tokotaha. Ko e hā hono kovi mo 'ene tapu, pea ko e fē e lao te ne tapui 'a e fengāue'aki 'a e ongo kautaha ko iá. Fē lao te ne tapui?

Sea Komiti Kakato: Mālō mahino kiate au

Taniela Fusimālohi: Sea ko e

'Aisake Eke: Ke u ki'i tokoni pe Sea fakamolemole

Sea Komiti Kakato: Tokoni, me'a hifo Tongatapu 'Eua

Fiema'u 'Atita e aleapau tohi ki he fokotu'u he TPL 'a e Kautaha Home Gas & totongi fakafoki (dividend)

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na mo e Sea. Ko e 'uhinga e me'a ko ení ia koe'uhí foki na'e nō e 'Uhilá ia 'o fokotu'u'aki e kautaha ko ení. Pea ko e me'a 'oku fiema'u mai 'atita ke 'i ai ha tohi fē *agreement* e ongo kautaha ko ení. 'Oku 'i ai e nō 'i he Kautaha ko eni Kasá pea meí he sino lahi. Pea 'oku 'i ai 'ena founa ke na lava 'o totongi. 'A ia ko u 'ilo 'e au ko e kautaha ko ē 'oku 'i ai 'ena 'ave *dividend* ki he tama ko ē ki he tama ko ē. Koe'uhí foki ke totongi e konga e totongi fakafokí. Pea ko e 'ai pe ke 'i ai ha ki'i la'ipepa ke tohi'i. Ko e me'a pe ia 'oku fiema'ú, 'a ia ko u tui ko e me'a ia ke fai pe ia 'e he Poaté mo e me'á. Koe'uhí ke mahino ko e mo'ua ko ē ko e mo'ua pea ko e totongi fakafokí ko e *dividend* 'a e, totongi *dividend* e kau tama ko ē ki hē. 'A ia ko e me'a pehē, 'a e me'a ko ení, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku ou lave'i pe ia 'e au. Ka ko 'eku 'uhingá eni pe ko e lao fē leva eni. Na'e toki 'osi hono akonekina e Falé ni 'e he 'Eiki Minisitā Laó, nau kole ki ai. Mai ange ha fakamatala he Kupu 51 Konisitūtoné ke a'u mai ki 'Epeleli 'a e ngāue 'a e Pule'angá 'oku fai. 'Ikai ke 'i ai ha maumau ai, talamai 'e ia, 'ai e laó. Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga atu ai ko ē ki ai he 'aho ní. Ko fē leva e lao 'oku fai ai 'a e fe-*dividend* 'aki ko eni mo e totonu

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko 'eku fehu'í ki he Fakafofongá Sea ke ne 'omai e Lao ko ē 'okú ne pehē 'oku maumau 'i he ngāue ko eni 'a e Tonga *Power*. Fe 'ia e lao 'oku maumau?

Taniela Fusimālohi: Sea, ko 'eku 'uhinga atú ke 'ai ke pule ha lao. 'Oku 'ikai ke pehē ke 'ikai ke 'i ai ha laó pea tau 'ai 'etau founa ngāue 'atautolu ia ke tau luelue atu pe tautolu ia ki he *next door* talaange mai ange ha pa'anga hena ke u 'ai 'aki ē. 'Oku 'ikai ha me'a ia na'e lekooti. 'Oku anga lele mole ko e me'a ia na'e 'uhinga ki ai e 'atitá. Pea ko e mole ko iá 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia ke ne tautea ha taha 'oku fai pehē.

Ka ko e me'a eni ko ē 'oku 'uhinga mai ki ai 'a e 'atitá, 'oku molumalu 'a e fa'ahinga ngāue ko ē 'i he hā. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha aleapau. Ko e aleapau ko e me'a 'oku fakalao Sea pea ko

e ‘uhinga ia ko ē ‘eku kole atú he ‘oku ngāue’aki leva e fo’i lea ia ko e totongi *dividend*. Sea ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ia ‘o mahino’i pe ko e totongi *dividend* ‘a e ‘uhilá ki he kautaha kasá he ‘oku shareholder e Kautaha Kasa he ‘uhilá, ‘oku ‘uhinga pehē ...

<010>

Taimi: 1545-1550

Taniela Fusimālohi: ... ‘oku ‘ikai ke u hanga au ‘o mahino’i. Ka ko e me’a ‘oku ou mahino’i ‘e aú ia ...

Mateni Tapueluelu: Tokoni pē 'Eiki Sea ki he ...

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai ke fai ki he laó ‘a e me’a ia ko ení.

Mateni Tapueluelu: Ki’i tokoni pē ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na ‘Eua 11, ko ‘ene tokoni.

Totongi pa’anga fakafoki (*dividend*) Kautaha Homegas ki he TPL

Mateni Tapueluelu: Sea na’e ‘asi ia na’e ‘i ai e *dividend* na’e totongi fakatatau ki he, totongi mei he Kasá ki he ‘Uhilá. Na’e totongi pe ia pea ‘osi pē ha ‘aho ‘e tolu pea toe toho fakafoki pē ‘o ‘ave ki he Kasá. Ko e me’a ia na’e fakahā mai kia mautolú.

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a ko ē na’e ‘uhinga ki ai e Fakafofonga Tongatapu 7, ka fai ha hopo ko e fanongo talanoá eni ia ‘oku ou fai ‘e au ‘i he me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ‘aki he Feitu'u na, Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e lipooti ia na’e ‘omai he Komiti ‘Uhila na’e fokotu’u he motu’á ni.

Tokanga ke pule ‘a e Lao kae ‘ikai ke pule ‘a e kau ma’u mafai

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘uhingá foki ia Sea. Ko e pa’anga ia ko eni ‘oku tau talanoa ki ai ‘oku ‘ikai ko ha pa’anga ia ‘a e ongo sino ko ení. Ko e pa’anga ia ko e tñaki. ‘A ia ko e tñaki ia mei he nima ko ē ‘o tautolú, ‘o tñaki ki he ngaahi kulo ko ení pea nau toki vilohi takai holo ai ‘o fai hono, ‘omai ē ki hē kae toki ‘oatu ē ki hē ‘i he pepa faka’akaunitingi fē ia ‘oku ‘asi ai ‘a e me’a ko ení. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou talaatu ai ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Ai ke pule ‘a e laó ‘oua ‘ai ke pule pē ‘a e ma’u mafai.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai. Palēmia Le’ole’o.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e me’a ia ‘a e kautaha ko ē ‘oku ‘a’aná. ‘Ikai ke tau ō atu tautolu ‘o pule ki he’enu founa ngāué. Pea ko e pa’anga ko ē ‘oku tñakí, tñaki ia mei he’enu *services* ngaahi fatongia kuo nau fakahoko pea tau ‘inasi ai. Ka ko e me’a ia ‘oku tau totongí ‘a e ngāue ko ia na’a tau ngāue’akí. Pea ‘oku tau totongi ia ki ai pea toki to’o mai e kautahá ‘o

fai'aki 'a e fengaue'aki ko iá. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kapau te ke me'a hifo ki he peesi 129 'oku toe fai mo e fo'i fakafetongi ia ai. 'A ia ko e ngāue ki hono sivilivi'i e mita *bypass* 'a e Potungāue Mo'uí 'o ma'u ai 'a e mo'ua ko e 1.3 miliona. Pea kapau te ke sio ki he palakalafi ko ē hono uá fai leva 'a e fo'i tu'utu'uni, 'a ia ko e *dividend*. Sea ko u, ko 'eku anga 'eku fakakaukáu 'aku ia ko e ngaue'aki e fo'i lea *dividend* ia ke hangē ha kaiha'á. To'o kaiha'asi mei hē 'ave ki hē. Ko ho'omou *dividend* ena. Pea te faingata'a'ia pē 'oku to'o mai mei hē 'o 'ave ki hē, ko e *dividend* ena. 'O ui 'aki 'a e me'a ia na'e 'ikai ke 'uhinga e *dividend* ko e *dividend* 'oku fakapipiki ia ki he 'inivesimeni. 'Oku 'ikai ke fakapipiki ia ki ha fetongi nō pa'anga pehē ke ui ia ko e *dividend*. Pea ko e me'a ia Sea ko u, 'oku ou kole atu ai, kau eni he me'a 'e ta'aki haké ke 'ai ke tau sio ki aí. Na'a ku lahi ia kae 'ikai ke tau 'ilo ia 'etautolu, na ko e me'a ia kuo fētukuaki holo ai 'o hiki 'a e totongi ia 'a e ngaahi me'á ko e 'uhingá ko e 'ai *dividend*.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Kuo 'ave 'enau pa'angá 'anautolu 'o tuku hē ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku 'i ai e taimi ...

Taniela Fusimālohi: Ka nau hala nautolu, 'ikai ke 'i ai ha *liquidity* ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Fakatonutonu atu Sea.

Taniela Fusimālohi: Pea ko e me'a leva 'e hokó ko hono ...

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: 'Io kātaki.

Sea Komiti Kakato: 'Ai pe ke mou feme'a'aki.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku 'i ai ...

Sea Komiti Kakato: Ko e tu'u he taimi ní kuo 'ova ho taimí ka 'oku ou 'ai pē ke mou feme'a'aki pē.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku 'i ai e taimi Sea 'oku *subsidize* 'e he Pule'angá 'a e 'uhilá ke ma'ama'a ki he kakai. Pea ko hono founga ko ē 'oku fa'a ngāue'akí ko hono to'o pē fo'i *amount* 'o e lahi ko iá 'o to'o ia he *dividend* ko ē 'a e Pule'angá, kae lava ke ma'ama'a 'a e 'uhilá ki he kakai 'o e fonuá. Ko e founga ngāue ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e me'a ko iá Sea. Ko hono tokoni'i 'a e kakai e fonuá.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu Sea. Sea kapau te ke me'a hifo pē fo'i palakalafi tatau pē. 2020/2021, hā e me'a 'oku tāpalasia ai e Pule'anga ko eni he me'a na'e hoko he 2020 mo e 2021?

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, 'oku 'ikai ke pehē ia ko e tāpalasia. Ko e Pule'anga ko ē 'oku Pule'angá ke fai ha ngāue ki he ngaahi me'a ko eni 'oku hā he ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu. 'Oku fai e ngāue 'a e Pule'angá

ki he 2020/2021. Te'eki ke 'omai he 'atitá e me'a ko iá. Ko e hā e me'a 'oku mole ai e taimi 'o e Falé ni ke tau sio he me'a ko ē? Sea ko e Fale eni 'o e Feitu'u na Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u hoko atu au. 'I he peesi tatau pē peesi 127 'oku hā mai mo e ki'i fo'i me'a ia 'e taha 'oku ou tui 'oku ne hanga 'o uesia pe te ne *distort* pe te ne fulihi ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea. Ko e hoko atu e ngaahi malanga ko eni Sea 'oku tonu ke tonu e *timeframe* Sea he 'e mole ho taimi ho Falé ni hetau talanoa he me'a 'oku 'osi hono Pule'angá. Pea te mau nofo atu mautolu 'o tali fehu'i he ngaahi me'a na'e 'ikai ke mau kau ki ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā ē. 'Oku 'i ai pē mo'oni ...

<002>

Taimi: 1550-1555

Sea Komiti Kakato: ... mo'oni 'a e Feitu'u na, he 'ikai ke u talanoa hingoa ka na'a ku talanoa mo e tokotaha 'i he 'Atita, koe'uhi he na'e 'osi kamata eni ia 'e Tongatapu 5, kae me'apango ko hono fakamā'opo'opo mai 'a e 2016 ki he 2021, ko e 2016 'apē ki he 2020 'o 'omi kae 'ikai ke 'omai fakafo'i ta'u pea ke mea'i 'e he Fakafofonga, ko e taimi, ka 'oku 'i ai 'a e mo'oni 'a e Feitu'u na, ka 'oku mou uesia pē koe'uhi he ko e Pule'anga 'oku, ka fetongi pē Pule'anga ia ka 'oku kei ha'u pē ngāue 'i he fatongia 'o e Pule'anga kimu'a, pea mo e Pule'anga 'i he 'aho ni, pea mo ha toe Pule'anga hoko mai. Ka 'oku 'ikai ke u toe lava 'o ta'ofi he kuo 'osi 'omi mo e me'a ko eni ki he Fale ni, pea ko hoku fatongia pē 'o'oku ia ke fakahoko, Fakafofonga me'e me'a mai pē 'i he ta'u ko ia. Kuo faka'au pē taimi ke 'osi 'a Fale ni ki tu'a 'ikai ke toe 'i ai ha ni'ihi 'e toe me'a 'i Fale ni heni. 'I kai ke u toe 'ilo pē ko e hā 'a e me'a te u fai, ka u, te u tuku atu pē ka 'oku 'i ai 'a e mo'oni 'a e 'Eiki Minisitā, 'oku nau uesia nautolu he me'a ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u ki'i faka'osi atu ai leva au Sea. Sea 'oku 'i ai 'eku tokanga ki ai 'a e motu'a ni he 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua. Fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua ki he tōnounou ko eni ko ē 'oku hokó. 'Oku 'ikai ko e tōnounou eni ia 'a e Pule'anga ko eni, he ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai totonu ke tonu 'a e *timeframe* ko eni ko ē 'oku tau talanoa ki ai. Pea mo e me'a ko eni ko ē 'oku fanongo mai ki ai 'a e kakai 'o e fonua. 'Oku 'i ai homau ngaahi fatongia ki he kakai 'o e fonua mo e ngaahi *constituency* 'oku nau fili mai kimautolu, pea kapau ko e levolo eni 'o e talanoa, ke talaatu 'oku 'ikai ke sai 'a e Pule'anga, Sea 'oku tonu ke fai ha ngāue lahi faka'uli'ulia ia ki ai Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea. He 'oku hangē ko e fa'ahinga fakamalanga ko ē, 'oku ou tui Sea 'oku 'ikai ke fakapotopoto ia ke fakahoko ke hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Mou mokomoko pē, ko hotau Fale pē eni ke fai 'etau tālangá neongo 'oku ki'i to fefeka atu ha me'a, ka 'oku 'ikai foki ko e 'uhinga 'a e me'a ia ne fai 'e ha taha ia 'ia kimoutolu ha maumau. Ko e Pule'anga ko e sino ia, sino ia ke fakahoko.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea ko e fanongo mai 'a e kakai Sea ki he fa'ahinga me'a ko eni 'oku faka'atā ke fakahoko 'i he Fale ni Sea. 'Oku 'ikai ke tui 'a e motu'a ni 'oku totonu ke fakahoko 'a e fa'ahinga tālanga ko eni ke tau tālanga 'i he taimi kehe, Pule'anga kehe, palopalema kehe, 'omai 'a e me'a 'oku totonu ke *blame* 'aki 'a e Pule'anga. He koe'uhi he 'oku talamai ko ē 'oku tōnounou ē, tōnounou ē, tōnounou ē.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Paula Pīveni Piukala: Sea ka u ki'i tokoni atu pē. Mālō na'a mo'oni pē 'a e fakahoha'a 'a e Minisitā he na'e 'ikai ke 'i ai ia ka ko e, ka 'oku 'i ai pē fa'ahinga na'a nau 'i ai 'i he fo'i taimi ko eni. Ka ko e līpooti ko ē 'a e 'Atita Sea 'oku ne tuhu'i mai 'e ia 'a e matavaivai faka-system, 'ikai ko ha matavaivai faka-Minisitā, ko e mata-vaivai eni 'a e system.

Sea 'oku mahu'inga ke tukuange pē he ko e lahi ange 'etau 'ilo ki aí, ko e lahi ange ia 'etau ako 'a e ngaahi me'a ke fakalelei'i he taimi 'oku tau 'i he *position of power* ai. Sea 'oku ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu 'a e Fakafofonga. 'Oku 'ikai ko ha 'apiako eni ia, pea 'oku 'ikai ko ha Pule'anga eni ia ke mau ō mai mautolu 'o ako 'i he me'a kuo hili. Ko e Pule'anga eni ia 'oku mau ō mai mautolu 'o fakalele 'aki 'a e totonu mo e taukei 'oku mau 'i ai. 'Ikaiki ko ha Pule'anga ako eni ia, pea 'oku 'ikai ko ha ngaahi Potungāue Ako eni ia, pea 'oku 'ikai ko ha faleako eni ia.

'E Sea koe'uhi ko ē hako ēko e ngaahi fakamalanga ko eni Sea, 'ai ke fakapotopoto, he 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua 'oku 'i ai 'a e tōnounou, na'a mau 'i heni?

Paula Pīveni Piukalko ēSea ko e 'uhinga 'eku fko ēalanoá ko e tōnounou 'a e system ngāue 'oku fakahoko 'aki 'a e ngāue 'a e ngaahi potungāue 'o eni 'a e Pule'angá. Fetongitongi pē tangata ia, ka ko e me'angāue ko ē mo e ngaahi system ko ē 'oku tu'uma'u ia, ka ko hono 'ai mai ke faka'ilonga'i ia 'o hangē ko eni Sea.

Na'e 'i ai 'a e *subsidiary* 'a e FISA, ko e *Ocean Pacific Limited*, toki 'ilo ia kimui he hopo Fakamaau Fakatu'i, na'e *divert* 'a e 1.9 miliona ia 'o puli ai pē ia ai. Ko e hoha'a ko eni 'oku fai 'e he ongo Fakafofonga ko eni, koe'uhi ko e tu'u ko ē 'a e *subsidiary* ko eni 'a e Kasá, kae 'ikai ke 'i ai ha ngaahi me'a fakapepa ke ne hanga 'o puke, fēfē ka 'ohovale kuo *dissolve* 'a e ki'i kautaha ia ko ia ka 'oku 'i ai ha ngaahi fu'u mo'ua. Toki 'ilo hake ia na'e senolo atu a e silini ia 'i he feitu'u kehe 'o hangē ko e me'a ko eni ku ou lave ko ē ki ai, ki he *Ocean Pacific Limited*.

'Oku ou tokanga pē au ke tukuange ke tau talanoa'i he, pē 'oku 'uhinga lelei kia tautolu ke 'ohovale pē kuo fokotu'u 'a e kautaha ko e Kasa.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea 'oku ou kole pē au ki he Fakafofonga pē 'e lava keu tokoni ange ki ai...

Paula Pīveni Piukala: Pea 'ikai ke 'i ai ha *contract*. Ka ko e 'uhinga ko ē ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea ...

Paula Pīveni Piukala: Pea tuku pē ke u ...

<005>

Taimi: 1555-1600

Paula Piveni Piukala : .. faka'osi ai pē au ia kae toki hū mai pē ia. Ka ko e 'uhinga ko ia

‘oku hoha’ a atu ki ai ‘a ‘Eua 11 ke ‘i ai ha fa’ahinga me’a ke *in order*. Ke taimi ko ē ‘oku hoko ai ko ē ko ē ha mole, hangē ko e me’a ko eni ‘oku hoko he ‘Uhilá, ‘oku lava puke e kakai ko ia ‘oku nau fai tu’utu’uni aí *accountable, accountable* ki he nau fai tu’utu’uni. Kapau leva ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pepa ia ko ha *contract* hā leva e me’a..

Sea ko e toki ‘osi eni ‘etau fakatau e fu’u vakapuna 7 miliona ‘Amelika, māhina pē ‘e taha *repair*. ‘Oku ‘ikai ke ongo tonu ia pea ‘oku te’eki ai ke tau sio kitautolu ki ha *contract*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea. Kole ki he Fakafofongá Sea ko ‘etau talanoa eni ‘i he Lipooti e ‘Atitá ‘oku tau feinga ko ē ke tau mavahe mei ai, he koe’uhi he ko e me’a ko eni ‘oku ‘asi maí Sea ke ako mei ai e Pule'anga. Kae hili ko iá ‘oku ‘eke mai e fehu’í ia kia mautolu hangē ia ko mautolu na’a mau *create* e palopalema ko ē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Sai ka u ki’i ‘oatu pē Minisitā e me’a ko eni ē. Koe’uhi kuo ke me’a mai pea me’a atu e kau Fakafofongá ko e Poate eni ia ‘i he, ‘io ‘oku ‘i ai pē mafai ‘a e Pule'angá ki ai. Ka ‘oku fakalele ‘a e ‘u Poate ko eni faka’iate kinautolu pē. Pea ‘oku ‘i ai leva ‘a e lao ‘oku ne tu’utu’uni ke ‘omai ‘e he Poaté ‘a e *dividend* takitaha ki he Pule'angá. Ka ‘oku tataki pē mo ha koā hono uí monitoa pē ‘e he Pule'angá ‘a e Poate ko eni ka ‘oku ‘osi ‘i ai hono fa’unga e Poate ko eni. Ka koe’uhi kuo ‘ko ē ‘e he ‘Atitá ‘a e fakamatala matu’aki falala’anga ki he Fale nko ēko e tu’unga eni ‘oku ‘i ai ‘a e ‘u Poate ko eni. ‘A eni ko ē ‘oku feme’a’aki ki ai ‘a e kau Fakafofonga. ‘Ai pē ke mahino ki he kakai e fonuá ko e me’a ko eni ia ‘i he Pule'anga kimu’á ‘oku ‘ikai ko e me’a ko ia ‘oku hoha’ a ki ai Feitu’ú na ē. Kae ‘uhingá kae hoko atu ‘a e feme’a’aki, ka tau.. Kau Fakafofonga, ko moutolu pē. Ko e pehē pē tau pālotí pea tau pāloti ‘i ho’omou fiemālie. Kuo ‘ova atu ho’omou taimí he miniti ‘e 10 ka ‘oku ou tuku pē ke mou fiemālie.

Taniela Fusimālohi : Sea ka u faka’osi atu.

'Aisake Eke : Ka u ki’i tokoni pē au fakamolemole. Tapu pē mo e Feitu’ú na..

Tui ‘oku fakalao pe nō Kautaha ‘Uhila mei he Kautaha Kasa he ‘oku nau fakamalumu pe he Poate ‘e 1

Lord Fakafanua : Ko e tokoni pē ko e ‘uhingá kuo fefokifoki ‘aki e ‘u feme’a’aki. Koe’uhi ko e lau ko ia ‘a e ‘Atitá ‘oku ‘ikai ke ne ma’u ‘e ia ha aleapau ki he nō ko eni ‘oku fakahoko ‘e he Tonga *Power* mei he Kautaha ko eni Kasa. Ka ko e me’a ke tau manatu’í Hou'eiki Sea ko e kautaha Kasá mo e Kautaha ‘Uhilá ‘oku na Poate taha pē. ‘A ia ko e ngaahi tu’utu’uni ko ia ke nō ‘a e kautaha ko ē mei he kautaha ko ē ko e kakai tatau pē te nau tali ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko ia. ‘A ia ko e tu’utu’uni ‘a e Poaté ‘i ha’anau *Resolution* ke nō ‘a e Kautaha ‘Uhilá mei he kautaha Kasá ‘e ma’u ia ‘i he ngaahi fakataha ko eni ‘a e Poate.

Sea ko u tui ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Atitá neongo ‘oku ‘osi fakahoko e ngāue ko iá pea ‘oku tali ia ‘e he Poaté ‘a ia ’oku ma’u mafai ki he Kasá pea mo e ‘Uhilá ke fai ‘a e aleapau ko eni ke fai e nō. ‘Oku te’eki ai ke ma’u ‘e he ‘Atitá ia ‘a e aleapau ke fai ha nō pehē neongo ‘oku ‘osi tali ‘e he Poaté ‘o fakataha ki he ngāue kuo ‘osi fakahokó, ka ‘oku fiu kumi ‘e he ‘Atitá ia pē ko e fē ‘a e aleapaú. Ko e hā e lahi e pa’anga na’e nō, ko e hā ‘a e ngaahi *terms* ki he nō ko e hā ‘a e lahi e tupú mo e ‘u me’a pehē. Ko e fē taimi pau ke tau fakafoki ai ‘a e pa’anga ko eni ‘a e Kasá na’e nō ‘e he ‘Uhila.

Sea ko e me’a fakapepa pē eni ia, pea ‘oku ou tui ko e me’a fakalotofale ia ‘a e Poaté ‘a ia ‘oku ne hanga ‘o tataki e ngāue ‘a e Kasá pea mo e ‘Uhila. Ka ko e me’a ‘oku hoha’ a ki ai ‘a

e 'Atitá 'o kapau 'e hoko ha me'a 'i he kaha'ú 'o fakatau atu ha kupu pe tuku atu 'a e Kasá ia 'o tau'atāina mei he 'Uhilá ko e hā e me'a 'e hoko ki he aleapaú 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a fakapepa. 'O hangē pē ko 'ene hā ko eni 'i he sētesi faka'osí, ko e mataivaivai ko eni 'e hoko ai 'a e ngaahi kehekehe mo e fetōkehekehe 'aki koe'uhí 'oku te'eki ke tohi ha pepa aleapau hangē ko ia 'oku fiema'u 'e he 'Atita. Ko ia pē Sea.

Ko u tui ko e me'a ko eni 'oku 'osi tonu ke fai ha ngāue ki ai 'a e Poaté, he ko eni kuo 'osi tohi' i he Lipooti 'a e 'Atitá pea 'oku te'eki ai ke fakahoko hangē ko eni kuo hā ko eni he lipooti. Sea ko 'eku fakamatalá pē koe'uhi ko e me'a fakalotofale pē ia 'a e 'Uhilá mo e Kasá, pea 'e sai pē ia 'o kapau 'e ma'uma'uluta pē 'a e Kasá mo e 'Uhilá 'i he Poate pē taha. Ka 'oku 'ikai ke tau 'ilo na'a ha'u ha Pule'anga 'i he kaha'ú 'o faikehekehe' i 'a e ongo kautahá, pea 'e 'i ai leva 'a e tō kehekehe he 'oku 'ikai ke 'i ai ha aleapau. Ka 'e kehekehe leva 'a e ongo Poaté pea 'e kehe 'a e mafai ko eni ki he Kasá mo e 'Uhila. Ko e tokoní pē ia Sea, koe'uhi ko e me'a ko eni 'oku tonu ke fai ha tokanga ki ai 'a e Poaté mo e Pule'angá he 'oku 'ikai ke 'i ai ha aleapau ka ko e me'a fakapepa pē ia, ka 'i hono aofangatukú ko u tui na'e fakalao pē ia he ko e Poate ko ia 'Uhilá ko e Poate pē ia e Kasá, pea 'oku nau 'osi 'ilo pē 'enautolu ki he' enau me'a 'oku nau fakahoko. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ka u faka'osi atu 'eku malanga koe'uhi ko e *issue* mahu'inga ko eni, ka ...

<008>

Taimi: 1600-1605

Taniela Fusimālohi: ...kia au ia Sea ko u tui ko e me'a ia na'e tonu ke fai ia 'e he Komisoni pea mo e *Ministry of Public Enterprise* ke *verify* 'a e fa'ahinga ngāue ko ia pē 'oku fakalao pē 'ikai.

Ka u faka'osi atu'aki e me'a ko eni 'oku 'asi 'i he ... " hokohoko atu 'i he holo 'a e fakahoko fatongia 'i he tafa'aki ko eni" 'A ia 'oku 'uhinga eni 'a ia ko e hoko hake pē. " 'Oku hangē ki he 'Atita 'oku ngāue'aki e founa hala ki hono fika'i ko ē e totongi e lolo" hikihiki ko ē 'o e totongi 'o e lolo 'o ngāue'aki 'a e *software* ko eni 'oku ui ko e *FX* he koe'uhī he kapau 'e hala 'e ala manatu' i pē Sea 'e 'omai 'a hono nunu'a ha hala ke fua ia 'e he kau totongi tukuhau.

'Oku 'i ai mo e ngaahi me'a kehe foki ia Sea 'oku fua ia 'e he kau totongi tukuhau hangē ko e me'a ko eni 'oku 'asi he peesi 129 'a e mole, mole ko ē hono, he 'oku 'ai fa'u e 'uhila 'e he misini 'o paasi mai ki he misini 'alu ki he laini pea 'oku 'i ai 'a 'e mole ai ko eni 'oku 'asi mai he Lipooti 'a e 'Atita nima miliona 'i he peesi 129, kapau 'e tānaki kātoa kātoa 'a e 'ū me'a ko eni 'oku tokanga talamai 'e he 'Atita ko e anga 'eku fakakaukau Sea 'oku laulau miliona 'a e pa'anga na'e meimei fakahaofi 'o kapau na'e malu ange 'a e sisitemi pea tonu ange pea fai ange ki ha tu'utu'uni fakalao kae lava ke malu ange. Ko u tui au Sea 'e toe ma'ama'a ange 'uhila ia 'i he totongi ko ē 'oku 'i ai, 'o kapau 'e malu ange 'o tau fai 'a e malu' i ko eni. 'Oku ou kole fakamolemole pē ki he Pule'anga na'a pehē ko u tuhutuhu holo au ki he Pule'anga 'ikai ko 'eku malanga pē 'a'aku ia ke fai mu'a ha ngāue ki he 'ū me'a ko eni he ko e hanu lahi tahá ko e totongi 'o e 'uhila. Na'a hoko hono fakalelei' i 'o e sisitemi.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e mole ko ē 'uhila 'Eiki Sea 'i he laine ko e me'a nōmolo ia 'oku lahi pea 'oku fai e ngāue ko ē 'a e Pule'anga hono taki 'o e ngaahi kolo taki 'i lalo mo e ngaahi ngāue kehekehe. Ko e feinga' i ke fakasi'isi' i 'a e mole ko ē he laine ka neongo ia 'oku kei faai hake pē fakatatau ki he Komiti ko eni 'Uhila 'oku kei lahi pē, ka 'oku fai e feinga ke fai hono

tokanga'i e tafa'aki ko ia 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u faka'osi atu, kapau leva he 'ikai 'oku lava 'o malu'i lelei e sistemí he me'a 'oku talamai he 'Atita ko u tui ko ē 'a'aku Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea kole pē ke u ki'i tokoni atu pē.

Taniela Fusimālohi: Te tau fakahaofi tautolu ia mahalo ha 50 miliona pea toe ma'ama'a ange totongi 'uhila, kapau 'e fakalelei'i ē ko u fakamālō 'i he faingamālie fakamālō ki he Pule'anga he tali mai 'a e kongā 'o e ngaahi fehu'i. Ka ko u tui ko e ngaahi fakamatala ko ē ki he poate ko eni ko u kole au ki he Pule'anga ke talaange mu'a ki he Poate ke mai e fakamatala ko ē 'oku faka'amu 'a e komiti ke ma'u he ko u lau hifo 'enau lisi.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga nofo pē he fakamatala ko eni 'oku tau ma'u ē.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: He 'oku pau pē ke 'omai e fakamatala hoko ko ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia he ko e 'uhinga ko e fekau'aki e ngaahi fakamatala ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'oku 'osi ho taimi ē.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga 'Eua 11. 'Eiki Minisitā ki he *MIA*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kātaki pē Sea na u loto pē ke u hū hake he taimi ko ē ko ē na'e me'a ai ko ē Fakafofonga 'Eua ka ko ena kuo 'osi hono taimi 'o'ona ia. Ko 'eku tokoni pē 'a'aku ia ki ai. Ko e sea ko ē 2021 ko e Fakafofonga Tongatapu 5 na'a lava ke tokoni mai he ko ia na'e sea 'i he taimi ni ke tokoni'i 'etau ngaahi ngāue ko eni he 'oku ne mea'i totonu pē me'a ko eni 'oku hoko mālō 'e Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai pē tau hoko atu ē, 'ai pē ke fakatokanga'i ka kuo mea'i pē he kau Mēmipa ko e fu'u me'a eni ia he ngaahi pule'anga ko ē ka 'oku mea'i pē 'e he kau Mēmipa fokotu'u pea poupu 'etau lipooti Hou'eiki.

Mateni Tapueluelu: Sea 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na Sea ko e lipooti foki ia e 'ū me'a kehekehe.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai pē Feitu'u na ia te u tukuange pē au ki he Feitu'u na, ka ko e 'ikai pē ke fakaulo maama mai pea u pehē 'i ai ha fokotu'u 'i ai mo ha poupu ka tau pālōti.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e kole pē eni ia ke fakama'ala'ala mai mu'a he Pule'anga 'a e ngaahi 'isiu ko eni Sea 'oku hā eni 'i he peesi 25 'a e Fakamatala 'Atita peesi 25.

Sea Komiti Kakato: Peesi 25 Sea

Mateni Tapueluelu: Fakatonga.

Sea Komiti Kakato: Kau Kalake mālō.

Mateni Tapueluelu: Vaeua pē, ko hono ‘uhinga ‘oku pehē he ‘Atita ko e ‘isiu ko eni ‘oku kei tu’u pē, ko ia ai ‘oku fai atu ai ‘a e kole ni ē, Kautaha Vaka *Air Pacific Limited*...

<007>

Taimi: 1605-1610

Mateni Tapueluelu: ... ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga *invest* ‘a e Pule’anga ‘i he Kautaha Vaka *Fiji Airways* pea na’e ‘iloa ko e *Air Pacific Limited* ko e pa’anga ‘e77222. Na’e ‘ikai ke ma’u he ‘Atita ha ngaahi lekooti ke ne fakapapau’i ‘aki ‘a e fika ko eni. Tukukehe ‘a e *email* mei he kautaha. Sea ka u fakataha’i atu ai pē pea mo e *issue* hono hoko ko e Kautaha Vaka *Ocean Royal*. ‘Oku ‘i ai foki mo e pa’anga *invest* ‘a e Pule’anga ‘i he Kautaha Vaka *Ocean Royal* ko e pa’anga ‘e 1.429926 miliona. ‘Oku hā ‘i he fakamatala pa’anga mei he ngaahi ta’u kimu’a ka ‘oku ‘ikai ma’u ‘e he potungāue ha ngaahi lekooti ke fakapapau’i ‘aki ‘a e fika ko eni.

Ko e *issue* ko eni ‘oku kei tu’u. Sea mahino pē ia ki he motu’a ni ko e me’a eni he ngaahi Pule’anga kimu’a ē ka ko e kole ko hono ‘uhinga ko e kei tu’u ‘a e *issue* pē ‘e lava ‘o fakama’ala’ala mai e tūkunga ‘oku ‘i ai ko hono ‘uhinga ko hai pē ‘i he Pule’anga ‘oku ne hanga ‘o tokanga’i fakalukufua ko e hā nai e tu’unga ‘oku ‘i ai e ongo fo’i *issue* ko eni ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘E Palēmia Le’ole’o fakamolemole ē ka ko u lave’i pē ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e Minisitā Pa’anga ‘oku ‘i ai ha taha ‘ia moutolu Minisitā Le’ole’o Pa’anga?

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e *share* ko ē ‘i he Kautaha *Air Pacific Limited* ‘oku mo’oni pē ia ko e ki’i *share* si’isi’i ‘aupito ka ‘oku fa’a kau pē ‘a e Pule’anga ‘i he fakataha ko ia me’a na’e fa’a ma’u mai pē ‘a e *share dividend* ‘a e Pule’anga fakata’u. Ka ‘oku ‘ikai ke u ma’u heni he taimi ni ko e Kautaha ko ia *Ocean Royal* ko ‘eku toki lave’i pē eni ia ‘a’aku vakai ki ai heni. Pea ko u tatau pē au mo e ‘Atita misi tatau pē mo e Fakafofonga ko ē ‘ikai ke u ma’u au ki he me’a ko eni pē ko e me’a ia na’e ‘ai ‘anefē ko hai na’e kau ai.

Mateni Tapueluelu: Sea ‘oku ou pehe ko e tali ē ‘oku fakatuputupu langi, tali ma’olunga ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmia kapau pē ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo, ‘ikai ke tau ‘ilo ‘osi. Ko u fakamālō lahi ki he Feitu’u na ...

Sea Komiti Kakato: Ko u fakamālō atu au ki ho’omo tali ka kuo ‘ilo he kakai ‘o e fonua ‘oku ‘i ai e me’a pehē na’e 1.4 miliona hā e me’a ‘oku ‘ikai ke totonu ke mou mea’i e me’a ko eni Pule’anga ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Ikai ke u lave’i ‘e au pē ko e kautaha ko eni ‘anefē na’e fokotu’u ‘anefē ko hai e kau *shareholder* ‘o e kautaha? ‘Oku anga fēfē ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io ‘Eiki Nōpele Tongatapu me’a mai fakamolemole Fakafofonga ē.

‘Inasi peseti ‘e 1 Pule’anga Tonga he *Air Pacific*

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Feitu’u na Sea. ‘Oku mo’oni pē e Tokoni Palēmia ko e Kautaha Vaka ko ena *Air Pacific* ko e ki’i pēseti ‘e taha ‘oku ‘inasi ai ‘a e Pule’anga Tonga ko e ‘ilo eni

ia lele atu koe'uhí ko e feinga'i ko ē ke mai e 'a e ke tokoni mai ki he 'etau vaka fakalotofonua me'a eni ia he taimi na'a mau 'i he Pule'anga. 'Oku pēseti pē 'e taha 'a ia ko e ki'i me'a si'isi'i. Ka ko e kautaha ko eni ki lalo ia ko e toki fo'i me'a fo'ou eni ia 'oku 'ikai ke 'ilo pē ko e hā e me'a ko ia. Ka 'oku tonu pē ke vakai'i fakalelei pē ko e 'oku 'ikai ke tonu ke 'i ai ha me'a pehē ...

Sea Komiti Kakato: 'E anga fēfē hono 'omai he 'Atita 'a e me'a ko eni ki he Fale ni 'oku tau fu'u 'ohovale kātoa 'ohovale Pule'anga pea 'oku fakamo'oni pē 'a e 'a e 'a e 'Eiki Nōpele ia ki he Kautaha Vaka *Air Pacific Limited*. Sai pe ke 'uhī ke toki 'ave angé 'eni ki ha feitu'u ke tau vakai'i ki ai fakamālō atu Tongatapu 4 hono 'ohake me'a ko eni. Ka 'oku 'ikai, 'oku a'u pē kia tautolu kotoa ko eni 'oku 'ikai ke mea'i 'e he Hou'eiki ni pē ko e fou mei fē. Pea ko e hā ko ā e me'a 'oku hoko ki he me'a ko eni ē.

Ko u pehē Hou'eiki ke mou tui ā mu'a homou ngaahi fetongi he ē tau ki'i mālōlō ko e talu ē ho'omou me'a fu'u houa eni 'e ua ho'omou me'a pē, me'a pē mahalo ko au eni 'oku ou faingata'a'ia taha he 'oku to'o ho'omou kote ko e tu'utu'uni 'oku 'omai kia au he 'ikai ngofua to'o e kote Sea ka u kole ke 'omai ha fu'u ī he ē. Ka ko u fakamālō atu kiate kimoutolu he ngaahi ngāue kotoa pē na'a tau faí.

'E hoko atu e feme'a'aki ia 'e Hou'eiki Pule'anga mou foki pea mo e ki'i fo'i *assignment* ko eni 'oku ma'u 'e he Fakafofonga Tongatapu 4 ko e hā e Kautaha Vaka *Ocean Royal* ko eni? 'Oku 'i ai foki mo e pa'anga *invest* 'a e Pule'anga ko e Kautaha Vaka ko e *Ocean Royal* ko e pa'anga 'e 1 miliona.

<009>

Taimi: 1610 – 1615

Sea Komiti Kakato: ... 429926. 'Oku hā 'a e fakamatala pa'angá meí he ngaahi ta'u kimu'a ka 'oku 'ikai ma'u 'e he Potungāue ha ngaahi lēkooti ke fakapapau'i'aki 'a e fika ko eni. Ko hai e Potungāue 'oku totonu 'oku 'i ai 'a e me'a ko eni ka ko u tui ko e 'atita pē 'Eiki Nōpele Ha'apai, ko e Sea ia. Ke toe vakai'i atu angé ki he tangata'eiki 'atitá ke ne 'omai ange 'a e fakamatala falala'anga he 'oku 'ikai ke mea'i. Ka ko e me'a ko eni na'e 'osi 'i mu'a pe ia.

Pe 'oku kei totongi 'a e *invest* ko eni he Pule'angá kapau 'oku kei totongi pea fakangata mo ta'ofi mo e fakamole 'a e me'a ko eni. Ka 'oku ou tui 'e toki 'omi ia ki 'amui ange ka ko u fakamālō atu ka tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'a e Komiti Kakato 'o Fale Alea)

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, toloi e Fale ki he 10 'apongipongi, tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'a e Fale Alea 'e he Sea 'o e Fale Alea)

<010>

Taimi: 1610 – 1615

Sea Komiti Kakato: ... 4 kilu, 2 mano, 9 afe, 9 ngeau 26. 'Oku hā 'a e fakamatala pa'angá meí he ngaahi ta'u kimu'a ka 'oku 'ikai ma'u 'e he Potungāue ha ngaahi lēkooti ke fakapapau'i'aki 'a e fika ko eni. Ko hai e Potungāue 'oku totonu 'oku 'i ai 'a e me'a ko eni ka

ko u tui ko e ‘atita pē ‘Eiki Nōpele Ha’apai, ko e Sea ia. Ke toe vakai’i atu angé ki he tangata’eiki ‘atitá ke ne ‘omai ange ‘a e fakamatala falala’anga he ‘oku ‘ikai ke mea’i. Ka ko e me’a ko eni na’e ‘osi ‘i mu’a pe ia.

Pe ‘oku kei totongi ‘a e *invest* ko ení he Pule’angá kapau ‘oku kei totongi pea fakangata mo ta’ofi mo e fakamole ‘a e me’a ko ení. Ka ‘oku ou tui ‘e toki ‘omi ia ki ‘amui ange ka ko u fakamālō atu ka tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘a e Komiti Kakato ‘o Fale Alea)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, toloi e Fale ki he 10 apongipongi, tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pe Fale Alea ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua).

<010>